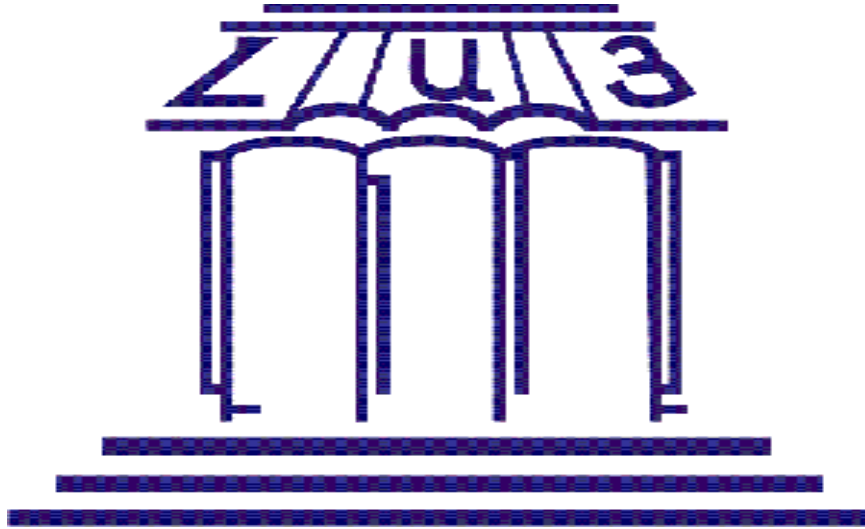

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

գրքագրու Լ.

Պարկերնի Լուսին-
րաբակի կայաց Կարկի:

Գ. Ի

160

2201

1999

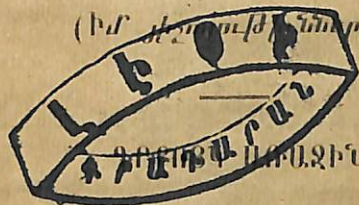
ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ

ԿԵԱՆՔԻՑ

(Իմ ձեռքով շնորհից)

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մովսես Վարդանյանի

1888

Լեն

2201

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ

ԿԵԱՆՔԻՑ

(Իմ յիշողութիւններից)

ԳՐԳՈՅԿ ԱՌԱՋԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մովսէս Վարդանեանի

1888

1848.

*Ստորագրում եմ իմ յիշողություններից
23/IV, 1921.
Ա. Վասյան*

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Доз. ценз. Тифлисъ, 24-го Октября 1888 г.
Тип. М. Вартамянца, Тройц. пер. домъ № 11.

Բոլոր իրաւունքները վերապահուած են:
Տ. Փ.

42201-60

2205

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Դեռ եւս անցեալ 1887 թուականի վերջերին լոյս տեսաւ «Մշակի» համարներում ներկայ պատկերներիցս մէկը — «Հին սերունդ»-ը: Դոյն գրուածը, իբրեւ մի նման 2, յանձնուեցաւ «Մշակին» այն պատճառով, որ մեր ընթերցող հասարակութիւնը առիթ ունենար մի որոշ գաղափար կազմելու իմ առանձին գրքերով հրատարակելիք՝ «Վասպուրականի հայոց կեանքից վերցուած պատկերների» մասին: Դոյն իսկ նպատակով այդ գրութեան կցել էի նաեւ մի յառաջաբան, որի քանի մի կտորները դնում եմ այստեղ տառ առ տառ:

«Մենք չունինք այսօր — ասել էի ես այնտեղ — փոքր իշատէ լիակատար տեղեկութիւններ ոչ միայն ամբողջ թիւրքիայի,

այլ նոյն իսկ նրա մէկ որեւէ բազմահայ
նահանգի մարդոց տիպերի, նրանց ի ս կ ա-
կ ա ն կեանքը ընդգրկող հանգամանքների
մասին. . .

«Ի՞նչու գրեցի ես իմ «Պատկերները» :

«Երբ ես չորս տարի առաջ (1883-1887)
ուսուցչական պաշտօնով Վան տեղափոխուե-
ցայ, հէնց առաջին օրերից մի ապշութիւն
տիրեց յիրաս: Կարծես մարդիկը, նրանց
կեանքի հանգամանքները, սովորութիւնները,
բնաւորութիւնը, նիստ ու կացը, խօսակ-
ցութեան ձեւը՝—մի չ'եղած ու տարօրինակ
բան էին ինձ համար: Ո՛չ այդպիսի մար-
դիկ եւ ո՛չ այդպիսի կեանք կարծես երբէք
չէի տեսած ես. դա մի հանելուկ էր ինձ
համար եւ շատ բազադրեալ հանելուկ: Եւ
որքան աւելի խորասուզուում էի իմ նախ-
կին գաղափարների մէջ Տաճկահայոց կեան-
քի մասին, այնքան աւելի հիասթափում
ու կաշկանդւում էի ես: Ուսումնասիրել
այդ հազուագիւտ, բազադրեալ ու տարօ-
րինակ կեանքը, վերլուծել նրա ամէն մի
բարդ երեւոյթն ու հանգամանքը—եղաւ

իմ ակամայ պահանջն ու պարտաւճռնը:
Այդ հետազօտութեան համար ես զոհեցի
ամէն բան. եւ ժամանակ, եւ հանգիստ,
եւ գիշերային քուն, եւ առողջութիւն, եւ
երջանկութիւն. . . Ես պտտում էի տնէ
տուն, շրջում մերձակայ գաւառները, խօ-
սացնում ամէն հասակի ու դասակարգի
մարդոց: Երբէք չէի թերանում մտցնել
նորանոր տպաւորութիւններ յիշատակարա-
նիս մէջ: Ինչ որ ծուլանում էի արտադրել
թղթի կտորի վրայ, այն ես դրոշմում էի
սրտիս մէջ, սեւ մելանից աւելի անջնջելի
ներկով: Եւ ո՞վ կարող է հերքել թէ սրտի
յիշատակարանը մելանի հետքերից էլ շատ
անգամ ազդու չէ:

«Բայց Վանը այնպիսի մի կողքն է,
ուր անընդհատ երթեւեկութիւն կայ Տաճ-
կաստանի շատ կողմերից: Իսկ ոչինչ չէր
արգելում ծանօթանալ նաեւ այդ հիւրերի
հետ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ ձեռք
բերել նրանց բնակած վայրերի մասին: Այ-
նուհետեւ, Վանցիք հարիւրներով գնում
են ամէն տարի Պօլիս ու վերադառնում:

Դեռ մի լաւ միջոց էր ինձ համար ծանօթանալ նաեւ Պօլսեցիների կեանքի ու նրանց գործողութիւնների հետ: Այդպիսով ես դիւրութիւն ունեցայ ոչ միայն Վասպուրականը, այլեւ ամբողջ Թիւրքահայոց կեանքը ըստ բաւականին ուսումնասիրելու:

«Երկու ամիս առաջ վերադառնալով իմ հայրենի—Թիֆլիսը, ես աճապարեցի կարգի բերել իմ տպաւորութիւնները: Ես անհրաժեշտ համարեցի եւ իմ մեծ պարտքս կարծեցի հաղորդել ստացած արդիւնքներս իմ հայրենակից Կովկասցիներին: Յիշողութիւնները կարելի է գրել շատ ձեւով, բայց նիւթին ու մարդոց աւելի կենդանութիւն տալու համար՝ լիպական պատկերներն ձեւը նախագտեցի:

«Սոյն վէպիկները հրատարակելով, ես չունիմ որեւէ առանձին ձգտում, տէնդէնցիա. . . Ես ուզում եմ դնել ընթերցող հասարակութեան առաջ մի հետաքրքիր ու անձանօթ աշխարհ իր լիակատար ամբողջութեամբ: Եւ անել այդ առանց երեւակայութեան ու բանաստեղծական ազատու-

թեան, ներկայացնել սոսկ իրականութիւնը, ճշմարտութիւնը, եղած դրութիւնը՝ իր խայտաճամուկ գոյներով՝ լուսանկարչի մը կրաւորական դերով: Ընթերցողը միջոց կունենայ այդպիսով ճանաչել Ճաճկահայոց հոգեւորականին, վաճառականին, պաշտօնեային, վաշխառուին, ուսուցչին, արհեստաւորին, գիւղացուն, գեղեցիկ սեռի ներկայացուցչին. . . եւ այդ ամէնը իրապէս, ճշմարտապէս եւ ոչ երեւակայութեամբ ու կարծեօք:

«Պիտի գոհացնեմ արդեօք ընթերցողներին,—այդ մասին ինձ չէ պատկանում դատաւճիռ տալ: Գիտեմ միայն որ դեռ շատ անվարժ է գրիչս լեզուի ու արհեստի կողմից, բայց իցիւթէ ընթերցողը գոհ մընար լոկ իր ստանալի պաշարից: Եւ այդ քիչ մխիթարութիւն չի լինի ինձ համար:

«Պատկերներս կոչեցի «Վասպուրականի կեանքից», զի նիւթերի մեծ մասը այնտեղից, փոքրամասնութիւնը՝ ուրիշ նահանգներից ու Պօլսիցն է վերցուած:

«Պատկերներս պիտի բաղկանան չորս հատորից, իւրաքանչիւրը մօտ 400 երեսով: Զեռքիս է արդէն երկրորդ հատորը եւ ամբողջը լոյս պիտի տեսնէ (կտոր կտոր) միայն մէկ տարուան մէջ»:

Երբ ես այժմ, ճիշտ մի տարի անցնելուց յետոյ, մտաբերում եմ այն բուռն ոգեւորութիւնը, որ ղգում էի յառաջաբանի այդ վերջին կտորը գրելիս, այսինքն մի տարուայ մէջ այդ ահագին գրութեանց տպագրելու յաւակնութիւնը, — երեսս կնճռոտում է թ/թու կերպով ու ջրդերիս մէջ սարսուռ անցնում: Այո, մի տարուայ կրած մտատանջութիւնները մի անգամ էլ եկան ինձ համոզելու, որ ամէն մի ծրագիր յետ է քանդւում, ամէն մի տենչ օդն է դնում, ամենազօրեղ կամքն իսկ ջարդուիչուր լինում, երբ նա բաղխում է այն հսկայակոթի ժայռին, որին մարդիկ ՄԱՄՈՆԱ են անուանում. . .

Ես փորձ արի նաեւ բաժանորդագրութիւն բանալ, բայց այնպիսի մի ձեւով (առանց բաժ. թերթեր ցրուելու), որ շատ անսովոր նկատուեցաւ եւ, հետեւապէս, ոչինչ արդիւնք չունեցաւ. . .

Բայց թո՛ղ կորչի յուսահատութիւնը... յառաջ եւ յառաջ. . .

Անկարող լինելով հրատարակելու այդ ստուարածալ մատեանները եւ թաղելով այն վարդապոյն ցնորքները, ես այժմ մասամբ միայն կատարում եմ իմ խոստումը, լոյս հանելով սոյն նիհար գրքոյկը: Եթէ սա արժանանայ ընթերցող հասարակութեան ուշադրութեանը, կունենայ նաեւ իր յաջորդները, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկալած կլլինի 3—5 պատկերներից եւ կրճախուի դիւրամատչելի գնով:

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

22 Հոկտ. 1888 Թ.

Թիֆլիս.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գրքի

Համար

1

I. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

88

II. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

91

III. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

I

ՀԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴ

ՀԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴ

Ա.

Ես շատ էի սիրում երթալ մուղսի Ստեփան աղային: Կարծես Հիմա էլ աչքիս առաջն է այդ ութսունամեայ առաքինի ծերունին: Շաբաթը մի անգամ արևը մայր մտնելուն պէս, ես այցելում էի նրան:

Ստեփան աղայի տունը եռայարկ էր: Փառաւոր սենեակներով: Բայց նա միշտ մնում էր վարի յարկի մի ցած սենեակում: Ղի սանդուղտներով բարձրանալ անկարող էր: Ահա՛ մտնում էիմ իր սենեակը: մութն արդէն պատել է այնտեղ և հազիւ է նշմարվում ծերունու ստուերը սենեակի մի անկիւնում: Նա նստած է ծալապատիկ կամ չոքած՝ մինդարի (ներքնակի) վրա:

— Բարի երեկոյ, հաջի աղայ,

— Ասածու բարին, էֆէնդի, — լսվում է նրա քաղցր, հիւրասէր ձայնը:

Հաջի աղան ունի արդէն մասնաւոր արածնութիւն ոտքի չելնելու ոչ մի հիւրի՝ առաջ, ղի այդ բանի համար նա պէտք ունի օգնողի: Տեղ եմ բռնում ծերունու կողքին, ի հարկէ ոչ ա-

Թոռի վրայ—որ այնտեղ չը կայ—այլ մինդարի։
Սենեակը ներկայացնում է ասիական հին տիպ—
հողի յատակի վրա փռված է նախ խսիր (հասիր) և ապա կապերտ։ պատերի տակ շարված են մի կանգուն լայնութիւն ունեցող փոքրիկ ներքնակներ և թանձր բարձեր՝ որպէս մէջքի յենարան նոտած ժամանակ։ Ուրիշ կաթասիք՝ ինչպէս Վանայ բոլոր հին ճաշակի տների մէջ գտնել կարելի է։

—Բարի եկար,—ասում է նա ինձ նստելուցս յետոյ՝ ձեռքը տաճկական ձևով ճակատին մօտեցնելով (թամանայ)։

Այս տաճկական բարեւը լինում է զանազան տեսակ։ Երբ նա ուղղւում է բարձրաստիճան մարդոց, բարեւողը պարտաւոր է այնքան խոնարհիւ, որ կարողանայ ձեռքը դիպցնել գետնին ու ապա մօտեցնել իր ճակատին։ Այդ նշանակում է թէ բարեւողը պատիւ է համարում իրան՝ դնել իր գլխին յարգելի անձնաւորութեան ոտաց հողը։ Երբ գիմացինը պատուաւոր մարդ է, բարեւողը ձեռքը դիպցնում է նախ իր կրծքին և ապա ճակատին։—այդ նշանակում է որ նրա ծանօթը տեղ ունի իր սրտի ու գլխի վրա։ Երբ վերջապէս ողջունում են մի սիրելի ու մտերիմ եակին,—հարկաւոր է ձեռքը նախ տանել շրթնութիւններին և ապա ճակատին։ զրանով էլ ցոյց են տալիս թէ նախ ուզում են համարել իրանց

բարեկամին և այնպէս նստեցնել նրան գլխին։
Պայ նոյնպէս բարեւի մի այլ տեսակ, որ նման է եւրոպացոց զինւորական յարգանքին (вѣсть) թէև ոչ այնպէս կոկիկ և այդ գործ են ածում իրարու հետ նուազ ծանօթ կամ շատ ձևակաշուծիւն չը սիրող անձինք, ինչպէս նաև այն բարձրաստիճան մարդիկ, որոնք ուզում են պատուել հասարակ մահկանացուներին իրանց ողջոյնով։ «Թամանաները» կամ ռամօրէն խօսելով, «թամանդաները» միշտ կատարւում են աջ ձեռքով և ինչ որ մասնաւոր դիտողութեան արժանի է, այդ այն է, որ արեւելեան ազգերի մէջ բարեւողը անպատճառ տարիքով, հարստութեամբ ու պատուով աւելի բարձր պէտք է լինի բարեւ ընդունողից։ Իսկ եւրոպական «ձեռք սեղմելը» այնտեղ իրերի կարգում է չէ, Հայերը միայն սովորութիւն ունեն անել այդ՝ կրօնական մեծ տօները շնորհաւորելիս։

—Բարի տեսանք, հաջի աղայ,—պատասխանում եմ նրան—ինչպէս ես, աղէկ ես։

—Աղէկ եմ, դեռ... ոտքերէս շատ եմ թուլցել, վարժապետ, ջորով (հաղիւ) ձի կը հեծնեմ, որ ժամ երթամ... «Տէ՛ր, դիր պահապան բերանոյ իմոյ»... Քանի՞ դիր խնդրեցի, որ դժէս ընկնել յետոյ էլ կեանք չունենամ... Բայց չօրհնեալ է կամք Տեառն...։

Ամենայն երկիւղածութեամբ այդ խօսքերը

արտասանելուց յետոյ, նա կախեց իր գլուխը և սուղվեցաւ մտածումների մէջ:

Հաջի աղայ, ասեցի ես ըոպէական լուռութիւնից յետոյ, դու արդէն տանդ մէջ բոլոր կրօնական գրքերը կը կարդաս. կարելի չէ՞ որ միայն կիրակի օրերը ժամ երթաս:

Ի պատասխան այդ առաջարկութեան, ծերունին ձգեց վրաս մի ցաւալի հայեացք միայն. ես այդ կարծիքը յայտնեցի նրան մանաւանդ այն պատճառով, զի տեղեկացած էի որ նա ոչ թէ միայն «ջորով» է ձի հեծնում, այլ նրան գրկելով հեծացնում են եւ տան երկու մշակներն էլ թեւերը բռնած՝ մեղմ քայլերով ձին քշում. զի այլապէս նա ձիուց վայր կընկներ...

— Տո՛ւր ես տանեմ, տո՛ւր ես տանեմ! — լսվեցաւ բակից փոքրիկ տղաների վէճը և յանկարծ դուռը բացվելով, ներս մտան տասի չափ մանր մանչեր ու աղջիկներ, որոնցից ամենափոքրը բռնած ունէր ձեռքին մի վառած ճրագ, այսինքն խեցեղէն ամանով ձէթ ու պատրոյգ. ճրագը նշանակեալ տեղը դնելուց յետոյ տղաները ամենայն ակնածութեամբ մօտեցան մի առ մի հաջի աղային և աջն համբուրելով ինձ ևս տաճկական թամաննայ արին: Պրանք հաջի աղայի եղբոր թոռներն էին:

Ճրագն ու տղաների ներկայութիւնը ի հարկէ մի փոքր կենդանութիւն տուին սենեակին և

ձեռք մօտ հինգ րօպէ զբաղվեցանք նրանց հետ:

— Էի նեղութեան իմում ես առ Տէր կարգացի և առ Աստուած իմ աղա զակեցի, — մրմնջաց հաջի աղան, դժուարութեամբ իր նստած գիւղը փոխելով:

Մեր խօսակցութիւնը առհասարակ պաղ էր անցնում, զի պէտք է ասած որ հաջի Ստեփան աղան սիրող չէր աստիճանական և մանր մունր զրուցատրութեանց, նա չէր հետաքրքրվում նոյնպէս ընդ լուրերով: Հաջի աղան ինչպէս գրեթէ բոլոր հին մարդիկ, մեծ հաճութիւն էր զգում իր անցեալ կեանքի դէպքերի և իր տեսած մեծ մարդոց գովեստները անելուց: Այդ է գրեթէ բոլոր հին մարդոց թոյլ կողմը և ով որ կուզի անձանձրոյթ նրանց հետ երկար ժամեր անցկացնել, պէտք է անպատճառ սիրահար լինի հնութեանց:

— Հաջի աղայ, քանի՞ տարի կայ լուսահոգի Գարրիէլ սրբազանի մահը, — հարցուցի ես դիւանագետի մը արտաքին պարզութեամբ:

— Կայ քսան, քսանը հինգ տարի... Գարրիէլ սրբազան... հայ գիղի դիւնեա՛ (աշխարհ)... հըրամանքդ անոր պատմութիւնը լսե՛ր ես, — դարձաւ նա դէպի ինձ մի առանձին ոգևորութեամբ:

— Քիչ մը, Կասեն շատ արդար մարդ էր:

— Ինչպէս առաջնորդ Վան ոչ եկած է և ոչ պիտի գայ, Լուսահոգին քառասուն տարի Լի-

մայ վանահայր էր, էն օր կերթայ ս. Էջմիածին
եպիսկոպոս ձեռնադրվելու, լուսահոգի ներսէս
Պաթողիկոսը կասի թէ Վրդեակ Գաբրիէլ, զու-
իմ հայրն ես, հայր Գաբրիէլն ես... որքան էլ
առաջ չողած օրհնութիւնս կընդունիս, իմացի՛ր
որ իմ հայրն ես... Դու որ քառասուն տարի
50 միաբան կրցար խաղաղութեամբ կառավա-
րել—որ աշխարհի ամենէն գոռար բանն է—
արժանի ես Վասպուրականն էլ կառավարելու,
օրհնեալ լինիս, հայր Գաբրիէլ, բայց եթէ լսեմ
որ մի օր Ախթամարայ Պաթողիկոս ես դար-
ձեր, —պիտի նղովեմ քեզ, հայր Գաբրիէլ...

—Եկե՛ր գնում ս. կարգովդ առաջի վեհափա-
ռութեանդ և Աստուծոյ, որ անարժանս երբեք
պիտի չը բազմիմ այդ հետեալ և նղովեալ Ա-
թոռը—կասի լուսահոգին ու կը հեծկլտայ
սաւայ (կաթնակեր տղու պէս...

—Ատարեց այդ երգումը, —հարցուցի ես
սնհամբեր,

—Ինչպէ՛ս չէ, ինչպէ՛ս չէ, Բանի մի տարիէն
յետոյ Ախթամար խռովութիւններ եղան,
Ստամբուլայ պատրիարքը կոնգակ էօրթակեց
(ուղարկեց) որ նա երթայ իբրև քննիչ, Լուսա-
հոգին հնազանդ մարդ էր, էֆէնդի, գնաց,
Բայց երբ կաթողիկոս ուղեցին զինքը ընտրել,
պատրիարքին աղերսանաց դիր գրեց, որ զինքը
այդ մեղքէն ազատ է իր ս. Էջմիածնայ մէջ

տուած ուխտը յտրգէ... Նա է՛սպէս մարդ էր,
էֆէնդի:

Բակի մէջ լսվող ոտերի ձայնը ապացոյց էր,
թէ պիտի ունենայինք նոր հիւրեր և ահա սե-
նեակի զոնները բացվելով, ներս մտաւ մի բազ-
մութիւն: Այդ բազմութիւնը բաղկացած էր
մուղսի Ստեփան աղայի հանգուցեալ եղբօր որ-
դիններից ու թոռներից: Դրանք խմբովին վերա-
դարձած էին շուկայից, ինչպէս ամեն երեկոյ:

Նախ մէկ երկու տեղեկութիւն այդ անձերի
մասին:

Մեկ հաջի աղան անգաւակ էր: Երիտասարդ
հասակին կարգւելով, տաս տարիէն յետոյ մե-
ռած էր իր ամուլ կինը: Արդէն նա աշխարհա-
սէր մէկը չէր, որպէս զի երկրորդը առնէր, ուս-
տի իր բոլոր սէրը և հարստութիւնը նուիրեց
իր եղբօրորդիներին: Նրա մեծ եղբայրը քանի
մը տարի առաջ մեռնելով, թողած էր հինգ ա-
րու զաւակ—մուղսի Մկրտիչ, Յովհաննէս, Պա-
րապետ, Պօղոս և Պետրոս: Դրանք բոլորն էլ
իրանց հանգուցեալ հօր և հաջի Ստեփան աղայի
հետ վարում էին իրանց առևտրական գործերը
երկու մեծ խանութներում:

Դրանց հայր մուղսի Աւետիսը առաջին տեղն
էր բռնում քաղաքում մինչև իր մահը՝ իր մեծ
ժողովրդականութեամբ, բարեպաշտութեամբ,
խելքով ու հարստութեամբ:

Վաթսունամեայ մուղսի Մկրտիչը տար-
բերվում էր իր հօրից տաճիկների հետ ունե-
ցած յարաբերութեամբ, դիւրագրգռութեամբ ու
գինեմոլութեամբ, նա ունէր ինն աղջիկ ու չորս
որդի:

Յիսուն ու հինգամեայ Յովհաննէս ա-
ղան գերազանցում էր հօրը իր ուսումնասիրու-
թեամբ, ընկերականութեամբ ու համեստու-
թեամբ, նա ունէր չորս աղջիկ ու վեց տղայ:

Քառասնամեայ Վարապետ աղան օժ-
տուած էր մեծ հռչակ տալու իրանց արգէն հըռ-
չակեալ ընտանիքին, եթէ կաթուածամահ չը
լինէր, նա թողած էր հինգ որդի—արու և էգ:

Երեսուն ու հինգամեայ Պօղոս աղան
աշխատում էր «նոր մարդ» երեալ, բայց նա չու-
նէր բնաւ իր մեծ եղբայրների ու հօր բարու-
թիւնն ու ողորմածասիրութիւնը, Ագահ էր ու
ժլատ, եթէ չասենք հարստահարող, Շատ էր
պարծենում իրանց գերդաստանի անունով, «ես
2թչենց տան զաւակն եմ—ասում էր նա մի
առանձին շեշտով, երբ պէտք լինէր իր կասկա-
ծելի իրաւունքները պաշտպանելու: Նա նոր էր
ամուսնացել ու առաջին զաւակն էլ մեռած էր:

Վերջապէս երեսնամեայ պարոն Պետրո-
սը կարծես թէ բնաւ 2թչենց տան զաւակը
չը լինէր, թէև օրը քառասուն անգամ հպար-
տութեամբ յիշում էր իրանց տան անունը, բո-

լորովին անտեղի, Իր կարծիքով նա պատկա-
նսւմ էր «նոր սերնդին», Շատ էր սիրում կար-
դալ գրքեր ու լրագիրներ, բայց անպատճառ
ձրի լինելու պայմանով: Նա իր կեանքի մէջ մի
փարայ տուած չէր գրքի կամ լրագրի, թէև մէկ
շաբաթ իսկ չէր կարող դիմանալ առանց կար-
դալու: Իր բոլոր խօսակցութիւնը «ազգասիրա-
կան» էր, մինչև իսկ չէր զլանում նուիրել իր
«սիրած» ազգին օրական մէկ ոտանաւոր և պէտք
է խոստովանած որ բաւական լաւ բանաստեղծ
էր: Նրա ոտանաւորները շատ մարդու լացը կա-
րող էին շարժել, իսկ ինքը հեղինակը ամբողջ
մարմնով երկինք էր վերանում նրանց կարդալիս:
Պարոն Պետրոսը չափազանց ժլատ էր. նրա բա-
ռարանի մէջ «բարութիւն» բառը «մահացու
մեղք» էր թարգմանված, Ոչ միայն աղքատը,
տառապեալը, ընկերը, այլ եթէ իր «սիրած» ու
պաշտած» համայն ազգը իր աչքի առաջ անօ-
թութենէ ու զրկանքէ հոգին աւանդէր,—ա-
ռանց բնաւ խղճահարկելու մի պատառ հաց,
մի փարայ իսկ չէր շպուտի նա նրա առաջ...
Այլ սակայն—ո՛ր մարդկային կուրութիւն—այլ
սակայն, ասում եմ, նա ամենայն անկեղծու-
թեամբ համոզված էր թէ ինքը մեծ, խիստ
մեծ «ազգասէր» է, Ամեն անգամ անգամ, երբ
ես լսում էի նրա կարօտակեղ ախր մեր «թշուառ»
ազգի կարօտութեան համար, յիշում էի ակամայ

կով բան չի ծախուէր. ինչքանդար ¹⁾ փարայ ունիս, դու տուր աղուէսու պոչուն, վերջի ձիկ (ինձ) պիտի օրհնես:—«Աղէկ, ամմա որտեղ գտնեմ էնքանդար պոչ որ ծախեմ», կը հարցուցէ Խամբօն:—«Ես վաղը պիտի երթամ ֆռանգստան—կասի եահուդին—կուզե՞ս ես էն տեղէն քեզ էօրօխեմ քանի մը հազար հատ... մէկ հազարի շափ էլ տունս կայ, կուզե՞ս իրիկունս արի տամ: Խամբօն էն իրիկուն, առանց մէկի մը բան ասած, կերթայ էնա 1000 պոչն էլ կառնի...

—Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, խնդացինք ամենքս հաջի աղայի խօսելու ձեկից նկատելով թէ վերջը մի լաւ կատակերգութիւն կայ:

—Միւս օր կանուխ—շարունակեց ծերունին— Խամբօն իր պոչերը կը տանի բազար, կը նստի մէկ տեղ, որ ծախի, «Ա՛յ մարդ, դու ծո՛ռ (խենթ) ես, կասեն իրեն ամենքը, աղուէսի պոչը ծախելու բա՛ն է, որ բերած ես էսա տեղ»: Բայց Խամբօն մարդու չի հաւատար: 2ու՛մ (մինչև) կէսօր կը նստի, կը տեսնայ որ մէկ հաա էլ չը ծախուելէն դատ: ամեն անցնող վրան կը խընդայ: Սա մէկէն ի մէկ կը յեցուի, արիւն-արթը-

¹⁾ «Ինչքանդար», «էսքանդար», «էդքանդար» և այլն: այս քանդար աղաւաղված վերջաւորութիւնը առնուված է թիւրքերէնից:—բուկար (այս-չափ), սկադար (այն-չափ) և այլն:

սունք կուլայ: Ճիշդ էդ ժամանակ սուլթան Մաջիդ կանցնի, պատճառը կիմանայ և յոյս կը տայ էդ մարդուն թէ վաղը քառապատիկ գնով բոլոր պոչերն էլ կը ծախուին...

—Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛ խնդացինք մենք նորից, կարծելով թէ սուլթան Մաջիդը կատակ է միայն արել:

—Իրիկունս կողմ—շարունակեց հաջի աղան— եահուդիներու խախամբաշին հրաման կընդունի սուլթանէն, որ եթէ միւս օր բոլոր հրէաները մէմէկ աղուէսի պոչ չը կախեն իրենց ճակատէն, —սրով կը մեռնին... Մէկէլ օր—վրայ բերեց հաջի աղան աւելի ոգևորված—տեսա՛նք որ իրաւցնէ բոլոր եահուդիք աղուէսի պոչ են կախ...

Ասաց սւ քահա՛հ խնդաց ցամբած ծերունին, տեսնելով մեր ամենիս բուռն ոգևորութիւնը:

—Էդ պոչերը Խամբօն գնեցին, հարցուցի ես հետաքրքիր:

—Հրամանքի, հապա՛—պատասխանեց նա դեռ իր խնդալը շարունակելով—Խամբօն էդ մէկ աւուր մէջ 800 մեջիդ ²⁾ վաստակ արեց:

Վերջին խօսակցութեան միջոցին սենեակի մի անկիւնում պատրաստվում էր արդէն ընթերթի

²⁾ «Մէջիդ»-ը հաւասար է մեր երկու բուբուն: Նրա մի քսաներորդականը կոչվում է ղըրուշ, որ կը լինի մեր 10 կոպէկը:

«սեղան»-ը: Տղաներից մէկը դրեց հաջի աղայից մի կանգոն հեռու մի տաբուրէտ: Երկու ուրիշ պատանիներ զետեղեցին նրա վրա բոլորակաձև պատրաստ սեղանը: Դա պղնձի մէկ սինի ³⁾ էր երկու կանգոն տրամագծով: Նրա մի պրուկը հասնում էր հաջի աղային, որով նա պէտք չունէր իր տեղէն շարժելու: Հաց ուտելու համար: «Սեղանի» ամբերին շարված էին տանու ծալված հացեր (լոշեր): Կտրված բողկ ու սոխ և խուրձ խուրձ խառն «կանաչ»-ներ, իսկ նրա ճիշդ մէջտեղ—մի պնակով պանիր: Պատերի տակից մինգարները քաշվելով դրվեցան սեղանի շուրջ:

— Նստէ՛ք, հրամայեց հաջի աղան և ամէն մարդ: առանց իր նստած կարգը փոխելու, մօտեցաւ սեղանին և բազմեցաւ մինդարի վրայ ծալապաթիկ:

Սեղանը կառնէր մօտ 15 մարդ: իսկ երկու պատանիներ էլ պաշտօն ունէին ճաշողներին սպասաւորութիւն անելու: Երեխաների մի մասը, որ չէր կարող տեղաւորվել այնտեղ, գնում էին «տան-տուն» մայրերի հետ ընթերցու:

«Տան-տուն» է կոչվում վանեցոց ընդարձակ խոհանոցը, ուր գտնվում է երկու թոնիր: Դրանցից մէկը աւելի մեծ է և ծառայում է հաց

³⁾ Էթանութեան համար Վասպուրականի հասարակ և միջին դասակարգերը այդ սինին շինել են տալիս տախտակից:

թխելուն: Միւսի մէջ, որ երկու կամ երեք անգամ աւելի փոքր է, նրանք եփում են իրանց կերակուրները: Դա կոչվում է նոյնպէս «օջախ»: Տան-տունը համարվում է նոյնպէս կանանց սեղանատուն, իսկ ձմրան ժամանակ դա լինում է շատ ընտանիքների համար այն միակ ջերմոցը, ուր մեծը թէ փոքրը կարող են փոքր ինչ տաքանալ, ոտերը թոնրի մէջ կախելով: Բայց գիւղերում նա ծառայում է նոյնպէս իբրեւ առանձնասենեակ, ննջարան և այլն. և այդ՝ մինչև իսկ քանի մի զոյգ ամուսնացեալների համար:

Հաջի աղան մի հայեացք ձգեց ամենքի վրայ իր մօրուքը ⁴⁾ շփելով և երբ տեսաւ որ խորին լուռութիւնը տիրապետում է, մի քահանավայել երկիւղածութեամբ ու բարձր ձայնով սկսեց.

— Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, ամէն: Հայր մեր որ յերկինս... (մինչև վերջ): Ճաշակեսցուք խաղաղութեամբ, զոր պատրաստեալն է ի Տրառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, օրհնեալ է Տէր ի պարգևս իւր, ամէն:

— Հրամա՛ն, — դարձաւ նա դէպի ինձ՝ ուտելու:

⁴⁾ Վասպուրականում մօրուք պահելը բացառիկ երաւունք է միմիայն հոգևորականների ու աւելոր աշխարհականների: Եթէ մի այլ ոք (տեղացիներէ) փորձէ իրան սեղանակալել այդ արտօնութիւնը, — կը դուռնա հասարակութեան ծաղրի և նախատինքի առարկայ:

հրախրելով և ամէն մարդ սկսեց իր գործը տեսնել:

Հին մարդոց փափագն է, որ ուտելու ատեն երկար զրոյցներ չը լինեն: Ուստի զանց առնենք մանր մոլոր նկատողութիւնները, Զանց առնենք նոյնպէս կերակուրների նկարագրութիւնը:

Հացը վերջացաւ դարձեալ ծերունու աղօթքով:

— Դո՛հ թիւն և փառս տացուք կերակրողին տիեզերաց, անուամբ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն: Հայր մեր, որ յերկինս... Լիութիւն ի վերայ սեղանոյս անհատ և անպակաս արասցես, Գրիստոս Աստուած մեր, որ զմեզ կերակրեցեր և լիացուցեր, քեզ փառք յաւիտեանս, ամէն:

Առանց այս սրտառուչ աղօթքների Վասպուրականի ժողովուրդը չէ կարող ոչ հացի նըստել և ոչ հացից վերկենալ: Շատ ընտանիքներում աղօթելու պաշտօնը, մասամբ կամ ամբողջովին, յանձնվում է նաև երեխաներին, սակայն մեր Ստեփան աղան երբեմն միայն զիջանում է «Հայր մեր»-ը կամ «Լիութիւն»-ը ասել տալ տղաներին:

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, 2ըթչենց տանը հացն ուտում են առանց պատառաքողի ու դանակի: 2ը կայ նաև ձեռք սրբելու որ և է դենջակ: Այդ է պատճառը, որ սեղանը հաւտքե-

լուց անմիջապէս յետը պատանիներից մինը բերում է կոնք, իսկ միւսը՝ ջուր, սապոն և դենջակ: Հաջի աղայէն յետոյ ձեռքերն ու բերանը լուանում են կարգով ամենքը:

«Մարսողակա՛ն», — լսվում է փոխադարձաբար չորս կողմից՝ լուացումը աւարտողի համար:

Հաջի աղան «չիգարայ» (սիգարայ) չէ (սըմումս⁵⁾) ուստի և աղաներից միմիայն վաթսունամեայ մահտեսի Մկրտիչը ունի արտօնութիւն նրա ներկայութեամբ ծուխ հանելու բերանից: Միւս եղբայրները քաշում են ծածուկ, իրանց սենեակների մէջ, Համարձակ հիւրերը ազատված են այդ արգելքից, ուստի ես և մուղսի Մկրտիչը ամենայն հպարտութեամբ հանում էինք մեր բերանից ծխի ամպերը: Մի-մի ֆինջան դառն սուրճ էլ խմելուց յետոյ ամենքս պատրաստուեցանք խօսակցութիւն բանալու:

— Էսօր առաջնորդին գնացի, հաջի աղայ,— ասաց նրան Յովհաննէս աղան:

— Է՞, ընդունե՞ց հրաժարականդ:

— 2էր ընդունեցի, բայց հազար ջորով համաձայնեցուցի:

— Օրհնեա՛լ է Աստուած:

⁵⁾ Այս դարձուածը թիւրքերէն է: Թիւրքը երբէք չէ ասում սիգարայ կամ թիւթիւն, քաշել, ծխել, այլ անպատճառ խմել (իշմաք):

— Բայց մի պայման դրեց. պէտք է մեղմէ մէկը անպատճառ թաղական ⁶⁾ մնայ:

— Ալլահ, Ալլահ...

— Կարելի չէ, հաջիաղայ, — հանդարտեցնում էր նրան առաջինը, — դու գիտես մեր տան անսւնը. ժողովուրդը իրար կանցնի, Կասեն թաղական խորհրդարանը կը քակենք, եթէ շրջանաց տնէն էնտեղ մարդ չը տեսնենք, Առաջնորդը քանի դիր ուղեց «պահպանիչ» ասել վրաս, չը թողի, Վերջն էնպէս կարգադրեցինք, որ Պողոսն երթայ իմ տեղ...

— Ես էն խենթերի հետ գործ չունիմ, — աճապարեց Պողոս աղան, Թաղական եղողը պէտք է իր բոլոր գործերը թողնի, որ ամեն մէկ խենթի հետ կռիւ անի, Մէկ չէ, երկու չէ, քանի մարդու պէտք է բան հասկացնես. եօթ թաղական, ութ վարժապետ, չորս քահանայ, մէկ հարիւր հատ էլ ուրիշ խենթեր... Բան կ'ասես, կը համո-

⁶⁾ Ըստ Սահմանադրութեան, տաճկահայոց ամէն մի թաղ ընտրում է իր ազգային գործերէ համար եօթ հոգուց բաղկացած մի հոգաբարձութիւն: Այդ վարչութեան անդամները (թաղական) են կոչուում և նրանց գլխաւոր պարտաւորութիւններն են. 1) Թաղի եկեղեցին պայծառ պահել, 2) ուսումնարանը բարեկարգել, 3) Թաղեցիներէ վէճերը քննել ու վիճողներէն հաշտեցնել, 4) Թաղի ազգատներէ համար եկեղեցու աւելն քննելը ապրուստ հայթայթել:

զես, խորհուրդ կը տաս, — իզուր, ո՞վ է հասկացող. — հա՛ Սահմանադրութեան տետրալը կը բանան, կը խճեն աչքդ...

— Սահմանադրութիւն... հառաչեց հաջիաղան, խոր հոգոց հանելով:

— Փո՛ւճ էլնի էտա Սահմանադրութիւն, — վրայ բերաւ զայրացած պ. Պետրոսը — ամեն տղու բերան երեք կանգուն լեղու կայ մըկայ (հիմայ):

— Որդի, Յովհաննէս, — դարձաւ հաջի Ստեփանը փաղաքշանօք դէպի նա — Պողոսը աղորթ (ճշմարիտ) կ'ասի. Մեր տան պատուին կը վայելի, որ ամեն մարդ հաջի վեր ձե... «Տէ՛ր, դիր պահապան բերանդ իմոյ»... Դու գիտես շրջանաց տան անուն. մեր խօսքը՝ խօսք էր, — ո՞վ կրնար դէմ դնել, Ժողովուրդը փորձած էր, որ մենք իր բարեկամն էինք, իր հայրն էինք, աղէկ կուզէինք, գէշ չէինք ուզեր, Գանի՛ ջրաղաց շինեցինք՝ քանի՛ արտ առինք, քանի՛ խանութ (վազըֆ) ⁷⁾ անել տուինք... եկեղեցին պայծառացուցինք, վարժարան շինեցինք, վարժապետ կարգեցինք, Գառասուն տարի մեր հանգուցեայ Աւետիս եղբօր հետ երեցփոխութիւն արինք, մեր կարողութիւնը փչացուցինք, որ ինչ է Աստուծոյ տունը շինուի:

⁷⁾ Վազըֆ անել (թիւրքերէն) որ և է շինութիւն, ասել է զայն եկեղեցապատկան դարձնել:

մեր տղաների հացը կտրեցինք՝ որ ինչ է ազգի տղաները անուսում չը մնան...

— Ինոր համար էսօր մեր պատիւը կը պահեն, նկատեց հեգնօրէն պ. Պետրոսը:

— Ախ, Պետրոս, — պատասխանեց ցաւով ծերունին, — մեր պատիւը Աստուած պիտի պահէ, չէ թէ երէկվայ նորեկները: Մենք ի փառս Աստուծոյ ենք աշխատել, չէ թէ մեր, Բայց մի՞թէ մեզ պատիւ կը պահիսի. Բանի՞ տուն գիտես Վանայ մէջ, որ 2ըթչենց չափ պատիւ ունենան էս դստն ժամանակի մէջ... Բայց Վայ քաղաքին այնմիկ, որոյ թագաւոր մանուկ է... Մըկայ պատիւը պատուաւորինը չէ, որդի... կասեն հաւասարութիւն է, սահմանադրութիւն է... կասեն ամեն մարդ պատիւ ունի... — ծերունին շեշտեց այդ «ամեն մարդը» մի առանձին ցաւով ելոց յուզմունքից:

Բայց պէտք է ասած, որ հակառակ պ. Պետրոսի դժգոհութեան, 2ըթչենց տունը պահպանել էր դեռ ևս մեծ հեղինակութիւն, մանաւանդ ռամիկ ժողովրդի առաջ, որ գիտէ յիշել իր մեծ բարերարներին. Առաջ բերեմ այստեղ մի իրողութիւն, որ կարող է ամեն ինչ պարզել: 2ըթչենց թաղի եկեղեցին փոքր ինչ հեռու է բնակութիւններից, մի ձորակի մէջ, Ամբողջ 30 տարի, երբ կիրակի առաւօտներ ժամը կարձակուէր, երեք հարիւրի չափ ժամաւորները սպասում էին, որ

Յախ մուղսի Աւետիս և Ստեփան աղաները դուրս ելնէն, Երբ նոքա դանդաղ քայլերով կը շարժվէին դէպի տուն, այդ հոգին ամբողջ հետևում էր նոցա քայլ առ քայլ առանց առաջն անցնել համարձակվելու: Այդ սովորութիւնը վերջացաւ միայն քանի մի տարի առաջ մուղսի Աւետիսի մահուան հետ, երբ «նոր մարդոց» կարծիքով մեր դարն արդէն փոխվել էր:

— Ինչո՞ւ չէք խօսեր, — դարձայ ես մուղսի Մկրտիչ աղային, կամենայա՞լ խօսակցութիւնը վերականգնել:

— Ի՞նչ խօսեմ, ես մտիկ կանեմ³⁾... Կասեն ժամանակը փոխվել է, մենք հինգեր ենք... թող «նորերը» գործեն, ինչո՞ւ մենք իղուր արգելք դառնալք: Ներկայ թաղականութիւնը երեք տարի է որ կը գործէ, ի՞նչ է աւելցուցեր նա եղածներին. Բոնի՞ դիր գնացի խորհրդարան, որ տեսնեմ թէ ինչ կանեն: — Օրակարգը կը նայեն — կը հանեն վարժապետի մը հրաժարական, Կը կարգան էտա հրաժարական, կը վիճեն, կը կռւեն, վերջը նամակ կը գրեն էտ վարժապետին թէ «առ ժամանակ էլ շարունակիր պաշտօնդ»... Էլ չեն մտածեր թէ այդ առժամանակէն յետոյ նա

³⁾ Վասպուրականի լեզուով «մտիկ անել» — ը ն ա յ ե լ չէ նշանակում, ինչպէս Կովկասում, այլ Լ ս ե լ:

նորէն պիտի յուզէ իր խնդիր ⁹⁾... Նախա (ինչե-
իցէ), էտա խնդիր կը վերջանայ, Կիրիշկեն (կընայ-
են) երկրորդ օրակարգին. կը հանեն թաղականի
մը հրաժարական, Նորէն նոյն կագ ու կռիւ. կը
պոռան, ղերար կը վերաւորեն, անդամները մէկ
մէկ սենեակէն կը փախնեն, Նիստը կը փակուի...
գալ կիրակի Նորէն կը գան—էլ մը էն տեսա-
րան...

— Էֆէնդի՛, — գարձաւ դէպի ինձ ծերունի Ստե-
փան աղան— Էֆէնդի՛, Սողոմոն իմաստուն կասի
թէ «Մի յանդիմաներ զչարս, զի մի՛ ատեսցեն
զքեզ»։ Երբ տեսնես որ մէկը կուրախանայ իր
արած չարութեան վրայ, էլ նրան խրատելու քա-
նի փարայ կարժէ։ «Որ սիրէ զխրատ՝ սիրէ զի-
մաստութիւն» — կասէ Գիրքը։

— Գրքի գարն անցել է, հաջի աղայ, — ասաց
պ. Պետրոսը մի առանձին հեգնութեամբ։

— Ա՛խ, Պետրոս, — հառաչեց ծերունին — դու
ինչու սկնայ (այսպէս) ծուռ ծուռ խորրներ ¹⁰⁾
կուտաս, Դու Գիրք կարգացած ես, որ էտա խօսք
կասես, Ես գաղթեալներ ու վէպեր չեմ կարդար։

⁹⁾ Վանցիք հայցակոն հոլովը գործ եւն ածում մեծ
մասամբ առանց ըր ձայնաւորի, յար և նման վերախօս
Կովկասահայերի։

¹⁰⁾ Քաղաք, բառը, որ արեւելեան լեզուներէ մէջ
լուր, համբաւ է նշանակում, վասպուրականցիք գործ
եւն դնում խօսք, բառի տեղ։

բայց կը տեսնամ թէ կարգացողներ ի՞նչեր կանեն։
Ղուրբան էլնեմ էսա Գրքին, — ասաց նա ձեռը
զարնելով գոլարի մէջ զրկած Աստուածաշնչին.
— քանի որ մեր ազգ էսա Գիրք մոռնայ, ուրախ
օր պիտի չը տեսնայ... Աստուած որ մեզ էս
Գիրքը տուաւ, մէկ տարվան, հարիւր տարվան,
հազար տարվան համար չէ, — ինչպէս Դաւիթ
մարգարէն էլ կասի թէ «Հազար ամ յաջա Տեառն
որպէս օր երէկի զի անց» — հապա յաւիտենական
է, անսահման է, «Ազգ գայ և ազգ երթայ և
երկիրս յաւիտեան կայ»...

— Որքան էլ կրօնասէրները լաւ մարդիկ ¹¹⁾ են,
— ասաց Պետրոսը ամենայն անհամարժեքամբ
— ես չեմ կարող ընդունել որ նրաք ¹²⁾ զորմու-
թիւն տան աղքատներին։

Մի ակնթարթում ամենիս խաղաղութիւնը վըր-
դովեցաւ. կարծես մի որոտընդոստ կայծակ ջարդ
ու փշուր արաւ մեր սրտեր։ Հաջի աղան լեցվե-
ցաւ մի անասելի դառնութեամբ։ Մուղսի Մըկր-
տիչը իր աչքերով սաստիկ կշտամբում էր պ.
Պետրոսին. Յովհաննէս աղան Պողոսի յետեւէն
մէկ հատ զարկեց Պետրոսի մէջքին. Ես անյարմար
էի զգում իմ ներկայութիւնը, եթէ որ և է
անհամարութիւն ծագէր. Պողոս աղան էր միայն
որ զգում էր մի ներքին բաւականութիւն իր
դաշնակցի նկատողութեան համար, թէ և այդ

արտաքուստ քիչ էր ցոյց տալիս, Տիրեց մի րօ-
պէական լուութիւն:

—Որդի՛, —պատասխանեց նրան հաջի աղան՝
հաղիւ իր արտասուքը զսպելով —որդի՛, ես որ
ողորմութիւն կանեմ՝ քո՞ վաստակէն կանեմ թէ
ի՞մ վաստակէն...

—Ո՞վ կասի թէ իմ վաստակէն կանես, —չըշն-
ջաց պ. Պետրոսը կորագլուխ:

Անցաւ մի լուռ րօպէ էլ:

—Էֆէնդի՛, —դարձաւ ինձ հաջի Ստեփանը,
ճիգ թափելով ցրվել իր տիրութեան մնայլը —
Էֆէնդի՛, մեղաւորիս կարծիքով քրիստոնեան ե-
րեք մեծ պարտք ունի կատարելու, ժամ երթալ,
պահք պահել և ողորմութիւն անել:

—Այո՛, —ասացի ես ամենայն հաստատամտու-
թեամբ:

—Բայց պատահած է, հաջի աղայ, շարու-
նակեցի ես, որ կեանքիդ մէջ պահք լուծած
լինիս:

—Հրաման քե, հրաման քե, երկու դիր.
Պօլիս ես շատ հեւանդի (էի.) երբ առողջացայ,
լսեցի որ ընկերներս խաբեր էին ձիկ (ինձ), զա-
տիկ աւուր կեր (կերակուր) էին տուել: Մէկ էլ
էտա պուճախ (ցոյց տալով) օր մը պանրի կտոր
էր ընկած, առի դրի բերանս, Ծամած գետի

(ժամանակ) միտս եկաւ որ պաս է. շնալաթ¹¹⁾
քե չար սատանայ՝ ասի ու թքեցի դիւս: Էսա
լան մէկ քսան տարւան խօսք է: Մեր թաղ
տէր Միքայէլ անունով քահանայ մը կար: Խոս-
տովանանքին պանրի կտորի համար ինորմէ
թողութիւն ուղեցի — «Ինչո՞ւ, ասաց, պանիրը
բերանդ դնելուց առաջ լաւ չը մտածեցիր՝
պահք էր թէ ուտիք» — «Տէր ողորմեա, ասացի,
ես կարծեցի թէ ուտիք է, էլ ինչխ (ինչպէս)
մտածէի» — Ասաց ու կուշտ խնդաց ծերունին,
«մեղայ Աստուծոյ» ասելով:

Ընդհանուր ծիծաղից յետոյ տիրեց մի կարճ
լուութիւն:

—Տղաներ, կասեն թէ դուք լաւ երգեր գի-
տէք. ճիշտ է, —դարձայ ես երեխաներին և,
տեսնելով նրանց պատրաստականութիւնը՝ —
«հրաման կանէք, հաջի աղայ, որ մէկ հատ երգ
ասեն, հարցուցի:

—Երգէ՛ք, տղաներ, —լսվեցաւ հրամանը:

Նրանք երգեցին բաւական լաւ մէկ երկու
բան, Պէտք է ասած, որ Վանայ ուրիշ տղանե-
րը տաճկերէն երգեր էլ գիտեն, Բայց Զըթէնց
գերդաստանին անմատչելի են նրանք, ինչպէս
նաև անմատչելի են, հակառակ ընդհանուր

¹¹⁾ Շնալաթ, բառը, որ գործածական է նաև մեր
կողմեր, հետաքրքիր աղաւաղումն է արաբական «լանէթ»
— է (նզովք):

սովորութեան, տաճիկ հիւրերը, «Որ տուն որ տաճիկը ոտք կոխէ—ասում էին հաջի աղան և իր հանգուցեալ եղբայրը—էնտեղ բարոյականութիւն չի լինի»:

—Կասեն Ստեփան եպիսկոպոսի գերեզմանի համար Բաղէշին մարմար քար պիտի բերեն,— խօսեց Յովհաննէս աղան:

—Կո՛ւզեն թո՛ղ ոսկի քար բերեն,—յարեց Պողոս աղան—եպիսկոպոսի արձանը ժողովրդի սրտի մէջ պէտք է լինի: Աչքածակ Ստեփան եպիսկոպոսը միշտ Ստեփան եպիսկոպոս պիտի մնայ...

—Մի՛ ասեր, որդի, մի՛ ասեր,—աղաչում էր Ստեփան աղան:—Մեռելի վրայ խօսել լաւ չէ. Շնորհալին կարգա՛ տես ի՞նչ կասի:

—Եղիշէն էլ ուրիշ բան կասի,—պատասխանեց Պողոս աղան:

—Ի՞նչ կասի:

—Կասի թէ «Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա (Վասակայ) առ ի կշտամբումն յանգեմանութեան մեղաց նորա. զի ամենայն, որ զայս լուեալ գիտասցէ, նզովս ի հետ արկցէ և մի՛ լիցի ցանկացող գործոց նորա»:

—Աղէ՛կ, Վարժապետ, Շնորհալի՛ն է ջոջ (մեծ) թէ եղիշէն:—հարցուց ինձ ծերունին:

—Շնորհալին, պատասխանեցի ես:

Կրօնական յաղթանակի հրճուանքը լոյս տուեց նրա հանգած աչքերին:

—Հաջի աղայ, հրաման կանե՛ս աղօթքի կայնենք (կանգնենք). յոգնած ես, հանգստացի՛ր,— դիմեց նրան մահտեսի Մկրտիչը:

—Հա՛:

Անմիջապէս երկու տղաներ օգնեցին հաջի աղային ոտքի կանգնելու: Ամենի երեսը դարձաւ դէպի արեւելք: Խորհրդաւոր լուծիւն և կրօնական պատկառանքը տիրեց սենեակի խուռն բաղմութեան մէջ:

—Հայր մեր որ յերկինս...—լսվեցաւ հաջի աղայի լուրջ, յստակ ու հանդիսաւոր ձայնը՝ եպիսկոպոսի մը ամենայն փառահեղութեամբ:

—«Անկանիմք...»—սկսեց մուղսի Մկրտիչ աղան:

—«Ընկա՛լ քաղցրութեամբ...»—արտասանեց նարեկացու զգայուն և երկար աղօթքը՝ Յովհաննէս աղան:

—«Աստուած յաւիտենական...»—սկսեց Պողոս աղան:

—«Հաւատով խոստովանիմ...»—լսվեցաւ նորից ծերունի Ստեփան աղայի հաւատարբուղի ձայնը:

Ներսէս Շնորհալու այս հռչակաւոր աղօթքը, ինչպէս յայտնի է, բաղկանում է 24 կտորից (տնից), Հաջի աղան ասում է միայն մի կտոր:

Երկրորդը, երրորդը և հետևեալները ասում են կարգով աղաներն ու տղաները, 10—12 հոգի իրանց բաժինը արտասանելուց յետոյ, կարգը նորէն սկսում է հաջի աղայից և շարունակվում մինչև 24-ր տունը, Ինչպէս առհասարակ մանաւանդ սոյն աղօթքի ատեն, տեսնվում է անընդհատ ծունրադրութիւն, 2որս—հինգ տարեկան տղաներ, ¹²⁾ դեռ ևս քիչ վարժ այդ բանին, գլորվում են յաճախ քիթը ջարդելով, Բայց ընդհանուր լրջութեան մէջ այդ բանը անկարող է լինում շարժել մինչև իսկ երեսաների ծիծաղը:

— «Եւ վասն սրբոյ Աստուածածնի...» — սկսում է նորէն հաջի աղան:

— «Սուրբ Աստուածածին...» — արտասանում է զիւ ձայնով փոքրիկ տղաներից մէկը:

— «Հայր մեր որ յերկինս...» — բաժին է ընկնում նորից հաջի Ստեփանին:

— «Զհանգստեան զաղօթս...» — յարակցում է գարձեալ նա:

— «Փառք քեզ Աստուած...» — ասում է ողաներից մէկը:

— «Յօգն-ո-ւ-թիւն մե-ե-զ Ժա-ա-մանեալ...» — երգում է մենակ ութսունամեայ ծերունին իր դողդոջուն, անոյշ և հաւատալից

¹²⁾ Տաճկայայերը երկու տեղի փոքրիկ մանուկներին էլ տղայո՛ւ են անուանում: Սուր զանազանելու համար փայն աւելացնում են. «մանչ տղայ», «աղջիկ տղայ»:

ձայնով շարականի այդ սկիզբը և յետոյ յանկաթժամբողջ բազմութիւնը մի սրտատրոփ բեկրեկով շարունակում է այն...

Սիրտս լցվում է և ընկղմում եմ խոր մտածմունքի մէջ: «Որտե՞ղ եմ այս» հարցնում եմ ինքս ինձ: — «Մի՞թէ եկեղեցումն եմ...» բայց ոչ, — ասում եմ, ձեռքս արհամարհանքով շարժելով — «ո՛չ, այնտեղ ամեն ինչ արհեստական է. և մրմունջը, և՛ Սաղմոսը և՛ պատարագը...» — «Այն տեղ ամեն ինչ վարձով է, շինծու է, պաղ է» — շարունակում եմ ես, Խորասուղվում եմ հեռու, հեռու անցեալի մէջ. հայոց հին, բարեպաշտական կեանքը իր բոլոր մերկութեամբ բացվում է աչքիս առաջ: — «Սաղմոսք էին մշտնջենաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա և մխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէիցն» — «Եւ զանձինս իւրաքանչիւր վկայարանս համարէին և զշինուածս մարդկեղէնս քան զհոգեղէնս հաշուէին: Սուրբ սպանողացն բթեցան և նոցա պարանոցքն ոչ ձանցրացան. աւարառութ ստացուածոց նոքա աշխատեցան և աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ...»

Ուրեմն ես գտայ ինքզինքս կատարելապէս Եղիշէի դարում: Հարականը երկար շարունակվեցաւ նոյն անկեղծ և սուրբ ներդաշնակութեամբ: Մանկիկները թառնում էին նորա մէջ իրանց մրտացածին ու անկապ վանկերը, բայց բոլորը

ծեր և մանուկ, երիտասարդ ու հասակաւոր, մինչև իսկ նա ինքն՝ այն պաղ ու կրօնատեաց բանաստեղծ պ. Պետրոսը, — բոլորը, բոլորը, ասում եմ, կամայ թէ ակամայ, լեցված էին նոյն և մի մաքուր ու վեհ զգացմունքով, յար և նման պատմաբանի վկայութեան, թէ «Առհասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան և զմի ագան զրահս հաւատոյ պատուիրանին Քրիստոսի. միով գօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արբ և կանայք»:

Եւ պէտք է ասած, որ կանայք անմաս չէին այդ զինուորութիւնից, շրջենց պէս նահապետական տան մէջ նորա առանձին են աղօթում, բայն ուրիշ տեղեր նրանք էլ են միանում այրերին:

— «Առաջի պատուական ամենայաղթ...» — ասում է աղաներից մէկը Շարականից յետոյ:

— «Հայր մեր որ յերկինս...» — լսվում է վերջին անգամ Ստեփան աղայի ձայնը և տէրունական աղօթքին կցելով նաև քահանայական «երթայք խաղաղութեամբ և Տէր Յիսուս Քրիստոս եղիցի ընդ ձեզ և ընդ ամենեսին, ամէն» մաղթանքը — խորին յարգանք մօտենում ենք ամենքս համբուրելու այդ «Ժամ արձակողի» — ի թողումս ձեռքը և բարի գիշեր մաղթելով ցրվում ենք սենեակից...

Կրօնասիրութիւնը չարհամարհող ընթերցողներին առաջարկում եմ աչքի անցնել յիշեալ աղօթքների ամբողջութիւնը մեր «Ժամագրքերում»... Դրանով նրանք կարող են փոքր ի շատէ գաղափար կազմել շրջենց տան հանապազօրեայ բարեպաշտական հանդէսի վրայ: Ասում եմ «փոքր ի շատէ», բանի որ աղօթքի հոգին ոչ թէ չոր ու ցամաք ընթերցման, այլ սրտաբուղի արտասանութեան մէջ է կայանում: Շր մոռանանք նաև աւելացնել, որ մեծ պատի օրերին յիշեալ աղօթքների թիւը կրկնապատկվում է և քանի մի շարական էլ աւելանում մեր վասպուրականցիների գէթ մի քանի հին տների ընտանեկան կրօնական հանդէսներում: Այն ժամանակ արարողութիւնը տևում է մօտ 2 ժամ և այդ ամէն երեկոյ...

Բ.

Մեր դուրս գալուց յետոյ մեր սիրելի հաջին մնում է մենակ, Դրացի սենեակից տան մանկամարդ հարսները բերում են նրա անկողինը և նա մտնելով այդ նախապատրաստական գերեզմանը, քնում է իր անմեղ ու անվրդով քնով:

Աղաները իրանց տղաներով բարձրանում են շինութեան վերին մասերը, իրանց յատուկ բնա-

կարանները, նրանց կանայքը նոյնպէս, դուրս ելած տան-տնից օրօրօցներով ու ծծկեր մանուկներով, սպասում են ննջարանում իրանց «աղաներին»: Քառորդ ժամից յետոյ ամբողջ տունը մըրափում է արդէն խոր քնի մէջ:

Պ. Պետրոսի հետ բարձրանում ենք իր առանձնասենեակը: Մենք դեռ մի երկու ժամ էլ կարող ենք ազատ խօսակցիլ:

— Սամովար կուզե՞ս դնենք, — հարցնում է նա ինձ:

— Դնենք:

— Բայց այս գիշեր դու պէտք է այստեղ մնաս. նոր ոտանաւորներ եմ գրել, կարգանք:

— Լաւ կը լինի, — համաձայնում եմ ես:

Գցում ենք միասին սամովարը և նորից մըտնում սենեակ:

Իբրեւ շնոր սերնդի ներկայացուցիչ, պ. Պետրոսը ունի աթոռների, զրասեղան և քանի մի կըտոր գիրք, որոնց մի մասը ուղարկել էր Պօլսից իր ողբացեալ Արապետ եղբայրը, իսկ մնացածը հաւաքւած էր ղանազան անձերից կարգալու համար:

Նա կարգում է իր «երգերը» — ինչպէս ինքը սովորութիւն ունէր ասել — ոտից ցղլուխ, յափըշտակված: Իր արտօնութեամբ ես ընդհատում եմ երբեմն նրա ընթերցանութիւնը և անում թիթեղի տողութիւններ: Ասում եմ «թիթեղ», որովհետեւ

նա չէ ախորժում «ծանր» տեսակից, Կարգալուց յետոյ նա մտնում է նոցա մէջ ինչ ինչ փոփոխութիւնների, համաձայն յայտնված նկատողութիւնների:

Նրա «երգերից» մէկը սկսւում էր այսպէս.

«Ա՛խ, երանի՜ այն օրին,

Երբ ես յանկարծ արթնցած,

Առաւօտեան զեփիւռով

Խաչ-դրօշ տեսնեմ ծածանուած»:

Բայց նա շարունակվում ու վերջանում էր աւելի մեծ ու վեհ իղձերով: Նրա հայրենասիրական երգերը շատ նման էին իրար և գրեթէ ամեն մի երգի ընթերցումից յետոյ միշտ գալիս էի ես այն եզրակացութեան, թէ մեր բանաստեղծը ուղղում է, որ ամեն ինչ իր քնած ժամանակ կատարվի:

Յետոյ երգում էինք, թէյ էինք խմում ու խօսում: Ճեմելով սենեակի մէջ:

— Հաջի աղան ծանօթ է քո երգերին, — հարցուցի ես մի անգամ:

— Ա՛խ... մարդ գտար դու էլ, «Աքաղաղն ինչ գիտէ, թէ մարգարիտն ինչ կորադար է»¹³⁾, Հաջի աղային պէտք է Հարական տալ որ կարդայ:

¹³⁾ «Արաղաղը»-ը վանքիների լեզուով իսկապէս ասել է ժանդոտված և անպէտք երկաթի կտոր, բայց մեծ մասամբ նրանք այդ բառը դրեծ են դնում մեր «ղազրումարի» մտքով:

—Հա՛, իրա՛ւ,—հարցուցի ես մի րօպէական լուսթիւնից յետոյ—դու ինչո՞ւ այդքան կծու դիտողութիւններ ես անում հաջի աղային:

—Պէտք է նրա փտած գաղափարները ջարդել:

—Բայց դու կը յուսամս, որ նա իր ութսուն տարւան գաղափարները թողնէ: Դու պէտք դառնացնես իդուր նրա վերջին օրերը և ուրիշ ոչինչ: Եւ մի՞թէ, ճշմարիտ, դու այդքան վնասակար ես համարում կրօնասիրութիւնը:—աւելցուցի ես մի մտերմական փաղաքշանքով, որպէս զի շատ չը գրգռեմ խօսակցիս:

—Դու կերևի չես գիտեր, որ հաջի աղան մեր տունը կը քանդէ իր այդ կրօնասիրութեամբ...

—Իրա՛ւ, բացականչեցի ես զարմացմամբ:

—Հապա՞ ինչ կը կարծես... Ամիսը երկու ոսկի փարայ կը տանք իրեն... և ի՞նչ կը կարծես, ի՞նչ կանի էդ փարաները:

—Ի՞նչ կանի:

—Բռնել է թաղի մէջ չորս հինգ մարդու ամսական է կապել: Մէկը որպէս թէ վարժապետ է, տասը տղայ ունենալու համար չէ կարող շահուիլ... Միւսը ծեր քահանայ է, «պարտքեր ունի», երրորդը այրի կին է, չորրորդը կոյր է, հինգերորդը՝ չեմ գիտեր ինչ ջայնամ է...

Ես գիտում էի ապշած, կարծես չը հաւատալով թէ այդ մեր բանաստեղծի խօսքերն են:

—Կը տեսնես մարդ մը մեզ փարա պարտ է, —շարունակեց նա զայրոյթով—ինքզինքը աղքատ կը ձևացնէ, կերթայ կրնկնի հաջի աղայի ոտներ: Հաջի աղան էլ կառնի ամենայն պարզամտութեամբ մեր մուրհակը կը պատռի... «Կը հաւատաս էս բաներին», —հարցուց նա ինձ:

—Ինչո՞ւ չեմ հաւատար, ասեցի ես այնպիսի պարզութեամբ, որից նա ոչինչ չը դուշակելով շարունակեց:

—Դու լսե՞լ ես, որ այս կողմեր դրեթէ տաս տարին մի անգամ սով կը պատահի: Գիտե՞ս թէ մենք այդ սովերին փնտրենք կը կրե՞նք:—Մեր ամբարները, փառք Աստուծոյ, միշտ լեցուն են: Բայց մեր ցորենի կէսը, հաջի աղայի և իմ հանգուցեալ հօրս շնորհիւ, լոռ-լոռ (ձրի) կերթար աղքատների տուն... Նրեակայիր, մարդ էդպէս ժամանակների կը սպասէ, որ ցորենը ծախէ, մի քիչ փարայ վաստակէ,—իսոնք կառնեն աղքատները կը կշտացնեն: Դեռ այդ բաւական չէ,—շարունակեց նա յիշելով կարծես մի աւելի մեծ յանցանք—էս վերջին սովին (1880) հաջի աղան կերթայ ֆրօնին (փուր) ամսական կը կապէ, որ տաս մարդուն մինչև սովի վերջը օրական երկու օխայ ¹⁾ հաց տայ:

¹⁾ Տաճկաստանում երկու տեսակ օխայ կայ. մէկը ժողովրդական, որ կոչվում է կաբադաշ և հաւասար է մեր 4 1/2 դրվանքային, իսկ միւսը պետական (դրամադաշ), որ ճիշդ երեք ռուսական ֆունտ է:

—Յետո՛յ:

—Յետոյ ի՞նչ... Ինքը իր խելքով կընտրէ մեր թաղի աղքատներից տաս հոգի և հացթուփին կը պատուիրէ, որ այդ մարդոց յայտնէ թէ Վեղաւոր մարդու մէկը նրանց յատկացուցած է այդ օրական պարէնը: Նրանք էլ կը գան ամբողջ տասն ամիս առօք-փառօք կը տանեն իրենց որսը, մինչև իսկ բարերարնին չը ճանչնալով...

—Հաջի աղան ձեզ ժողովութիւն պիտի թողնէ՞:—հարցուցի ես անտարբեր կերպով:

—Ի հարկէ պիտի թողնէ: Արդէն ամէն բան մեր ձեռքն է... Եթա տարի առաջ նա իր բոլոր կարողութիւնը մեղ յանձնեց մի ընդարձակ կտակով, Մեր հարստութեան կէսը արդէն նրանն է. մենք այդ մասին բան չունենք ասելու: Բայց ինչո՞ւ պէտք է իզուր այդքան փարանքը ջուրը ձգէ... Թո՛ւհ, յիմար նախապաշարում: Աշխարհի մէջ ողորմութիւն անելու պէս զզուելի բան չը կայ ինձ համար...

—Եւ գիտե՞ս նալբանդեանը ինչ կասի այդ մասին:—աճապարեց նա մի րօպէ լուռ մնալուց յետոյ:

—Ինչ կասի:

—Կասի թէ Ողորմութիւն անողը ամենայն անմոռութեամբ հաւատում է, թէ փող տալով և Աստծուն խաբելով պիտի արքայութիւն երթայ:

«Տես—մտածեցի ես—տես թէ ինչպէս այս մարդիկ գիտեն օրինակել նալբանդեանից այն տողերը միայն, որ իրանց միայն ձեռնտու է»:

—Նալբանդեանցը ուրիշ շատ բաներ էլ կասի:—դիտեցի ես, ճիշտ նրա աչքերին նայելով:

Նա հասկացաւ միտքս և պատասխանելը ձեռնտու չը համարելով՝ լռեց:

—Բայց մի բան կայ:—ասաց նա քիչ յետոյ մի առանձին մտերմութեամբ—մենք այնու ամենայնիւ կարող էինք մի փոքր ճնշում գործ դնել հաջի աղայի վրայ, բայց մեր մեծ եղբայրները այդ մասին բոլորովին տարակարծիք են: Մկրտիչ և Յովհաննէս «ախպերներ» ինչպէս նաև հանգուցեալ Արապետ «ախպերը», յար և նման են ու հետևող հաջի աղային: Ես և Պօղոս «ախպերը» մէկ ենք, բայց դու գիտես որ մեր մէջ մի անսահման սէր կայ, չենք ուզեր զիրար ցաւցնել...

—Պարոն Պետրոս, —ասացի ես մի ղգացված կարեկցութեամբ—ես շատ եմ ցաւում քո յայտնած դաղափարների համար...

Նա նայեց վրաս իրրև մի կապելու խենթի վրայ:

—Այն, ինչ արել են ու անում են Ստեփան աղան ու մեծ եղբայրներդ և մանաւանդ հանգուցեալ հայրդ,—է մի կատարեալ առաքինութիւն: Ես չեմ ասում, որ նրանք նուիրեն ուրիշներին

իրանց ամբողջ ունեցածը. դու տեսնում ես որ այդքանը անելով հանդերձ, նրանք թողնում են ձեզ մի կարողութիւն, որ նախանձելի է երևում քաղաքի շատ մեծատանց աչքում: Ես իբրև օտարական, աւելի լաւ եմ նկատում թէ ինչ մեծ ժողովրդականութիւն ունի ձեր տունը և այդ ուրիշ բանից չէ, բայց եթէ ձեր մեծերի բարերարութիւնից, արդարասիրութիւնից, ողորմասիրութիւնից, բարեպաշտութիւնից... Չըթչինց տունը շատ մեծ տուն է այսօր Աւանայ մէջ...

— Այդ ճշմարիտ է, — ասաց նա ակամայ, չը դիմանալով իր ինքնասիրութեան.

— Գալով հաջի աղային — շարունակեցի — ես կարծում եմ, որ նա հազիւ թէ կարողանայ մի տարի ապրել...

— Հաւանական է, — աճապարեց նա մի առանձին ոգևորութեամբ.

— Ուրեմն պէտք է թողնել, որ նա հանգիստ աւանդէ իր հոգին...

Ճիշդ այդ միջոցին լսվեցաւ սանդուղտի վրայ ոտի ձայն և պ. Պետրոսը նշանով արեց, որ չը շարունակեմ.

Ներքնաշորով երևեցաւ Պօղոս աղան, մի վերարկուի մէջ փաթածով.

— Ծօ, հարի՛՜ջ (մարդ), — ասաց նա դրան չէմքից, ծիծաղելով, — Բերլինի վեհաժողով ունիք էստեղ, ի՞նչ է. էդքանդար խօսել կէլնի...

Աղէ՛կ, խօսել կուզէք — խօսէ՛ք, էդքանդար թրխկ-թրխկ անելն ինչ է. նստէ՛ք մի տեղ և էնպէս խօսէ՛ք: Օ՛... (տեսնելով սամովարն և մօտենալով) հասկացայ հիմայ... դէ՛, մըկայ ինչքան կուզէք խօսէ՛ք և քալեցէ՛ք, — ասաց նա և սկսեց ամենայն ազահոթեամբ չայ լեցնել.

Մենք էլ նստանք իր քով, աշխատելով ուրախ երևալ.

Տեղի ունեցան զանազան կատակներ, — Գունդ չը տարաւ, ախպեր, — հարցուց պ. Պետրոսը.

Ասապուրականցիք շատ են սիրուն այս «ախպեր» յորջորջումը. Երբ ընտանիքի մէջ երկու եղբայր կայ, անհնարին բան է, որ կրտսերը արտասանէ երբ և իցէ մեծի անունը. նա միշտ ճանաչում է նրան «ախպեր» տիտղոսով. Բայց երբ ընտանիքի մէջ քանի մի եղբայր միասին խօսակցին, այն ժամանակ միայն փոքրը անում է մի յաւելում. «Պօղոս ախպեր» և այլն. Սակայն մեծ եղբայրները դիմում են փոքրերին սոսկ նոցա անուանակոչութեամբ. Պօղոս, Յովհաննէս և այլն. Երբ նորածին երեխան սկսի թոթովել, «մա» (մայրիկ) և «աղայ» (հայրիկ) բառերի հետ սովորում է նաև «պապերը» (ախպեր) և շատ երկար տարիներ նա չը գիտէ իր եղբոր իսկական անունը ճիշտ այնպէս, ինչպէս — իր ծնողների Բացի այդ, ժողովուրդը սովորութիւն ունի

նոյնպէս դիմել անծանօթ մարդոց «ախպեր» բառով, երբ պէտք լինի նրան որ և է բան հարցնել. «ախպեր» քաղքի ճամբախ որ դեմն (կողմ)-ի, նոյնը անուամ է նա, երբ պէտք լինի յիշել (սօսակցութեան մէջ երրորդ անձի մը անուանը. «Փառնոս ախպերն էսպէս կ'սէր»։ Եւ ես կարծում եմ որ սա հայոց շատ հին, նահապետական սովորութիւն է եղիւ. Սակայն այժմեան քաղաքակրթութիւնը, որ ամեն ինչ տակն ու վրայ է անում, այստեղ էլ չէ թերա ել առնել իր տուրքը և «ախպեր» մտերմական բառին (ոչ-ընտանեկան մարդոց համար) «աղայ», «էֆէնդի» և «պարոն» պատւանդաններն են յաջորդել։

— Ծօ՞, ի՞նչ քուն, — պատասխանեց Պօղոս «ախպերը» պ. Պետրոսի հարցման — բան կասեմ քեզ... դուք վեր, ես վար — ձեր ոտի ձայնից կարող է մարդ քնանալ. Բայց որ գիտնայի էս տեղ չայ կայ... Իրաւ որ ես էդքան մանգալ չեմ կարող... դրա համար է, որ խեղճ հաջի աղան ալաֆրանկայ ¹⁵⁾ բաներ չի սիրեր։

¹⁵⁾ Տաճկաստանի բոլոր ժողովուրդները «ալաֆրանկա» ասելու սովորութիւն ունին այն բոլոր կարգ ու կանոնին, էտիկէտներին, հագուստին և այլն, որոնցից եւրօպայի հրտ է բուրում. Դրա հակառակն է «ալաթիւր» քան, որ տեղական, թիւրքական ասել է (ըստ եւրօպացոց, ըստ թիւրքաց)։

Տիրեց մի փոքր լռութիւն։

«Մի երգ ասա՛, Պետրոս» — խնդրեց մեծ եղբայրը, Պ. Պետրոսը երգեց մէկի անգ երկուքը։

— Տեսա՛ր հաջի աղան ինչպէս յաղթեց ինձ քո օգնութեամբ, — դարձաւ դէպի ինձ Պօղոս աղան։

— Է՛հ, ծերացել է խեղճը, ի՞նչ կ'ուզէք իրմէ, — նկատեցի ես։

— Ո՛վ բան կասի, — ասաց նա, ուշադրութեամբ զննելով պ. Պետրոսին, թէ մի՞ գուցէ մէկ բան տեղի ունեցած է. Միայն «խեղճը» այնպիսի բաներ կ'անի, որ մեղքս կուգայ — շարունակեց նա իր ծանօթ քաղաքագիտութեամբ. Երէկ էլ նոյն նիւթերի վրա խօսք բացուեցաւ. — «Ղուրբան էլ նեմ, ասաց, վարդապետների ոտաց», — «Վայ, հաջի աղայ, ասի, ինչքան դար վարդապետ, վեղարաւոր կայ՝ թո՛ղ բիւթիւնն էլ (բոլորը) դուրբան էլնեն քո ոտաց»։ Ասաց. «Տէ՛ր, դիր պահապան բերանոյ իմոյ», բայց էլ չը բարկացաւ։

— Դէ՛ հերէք խօսեցինք, — շարունակեց նա երրորդ գաւաթն էլ պարպելով — կէս գիշեր է, պառկենք, որ առաւօտ շուտ ելնենք վեր... Բարի՛ գիշեր։

Սենեակի պահարանից երկու ձեռք անկողին հանելով, մենք էլ մտանք վերջապէս Մորիէոսի գիրկը։

Առաւօտը շատ կանուխ ելնելով և պ. Պետրոսին քնած թողնելով, գնացի դէպի տուն։ Ճանապարհին հանդիպեցայ հաջի աղային, որ ձին հեծած, երկու մշակների օգնութեամբ վերագառնում էր եկեղեցուց։

Տունս հասնելուց առաջ, եթէ կը հաճիք, պատմեմ ձեզ թէ ինչպէս պիտի անցընէ այդ օրը մեր ալևոր մուղսին։

Տարվայ բոլոր լի օրերը անցնում են մուղսի Ստեփան աղայի համար կատարեալ միօրինակութեամբ։ Շատ կանուխ, դեռ ևս Ադամայ մութը չը կոխած, նա արթնանում ու ճրագը կ'պնդում է։ Լուսացելուց յետոյ ամբողջ մէկ ժամ բազկատարած ու ծունը դրած, աղօթում է։ Աղօթքների մէջ գլխաւոր տեղ է բռնում Սաղմոսը, որ նա ծայրէ ի ծայր գոց գիտէ և որից նա պիտի արտասանէ այդ պահուն ամբողջ մէկ կանօն, այսինքն նրա գլխների մի ահագին քանակութիւն։ Մէկ ժամէն յետոյ կը գայ ժամկոչը իր կոչնակով և պինդ կերպով կը տփէ փողոցի բոլոր դռները, «կոչնակ» զարնելը հայոց հին, կամաւոր սովորութիւններից չէ։ Մահմետական մոլեռանդութիւնը արգելել է նրանց ղողանջեցնել եկեղեցու զանգերը և առիթ տուել հնարելու այդ անպաճոյճ գործիքը։ Դա մի կիսաբոլորակ տախտակ է, որ կախ է ձգում ժամկոչը իր վզից և փայտէ մուրճը զարնելով, պտտում փողոցները։

Նա մօտենում է նոյնպէս ամէն մի դրան և նրա «ձկիկը» բռնելով, ծեծում է պինդ կերպով ու երգի ձայնով «Ողորմի Աստուած» ասում։ Տան մէջ ամենքը զարթնում են և ուղղող պատրաստվում է գնալ եկեղեցի։ Քրիստոսի այդ համեստ պաշտօնեան այստեղ թոյլ է տալիս իրան ծանրացնել փոքր ինչ իր հոգին. նա աւելի պինդ ու երկար է բաղխում հարստի, քան աղքատի դուռը։ Եւ մեր տաճկահայ կրեոսները մեծ, խիտ մեծ պատիւ են համարում այդ իրանց...

Բայց մութը շարունակում է և հաջի աղան երկու մշակների օգնութեամբ ուղևորվում է դէպի ժամ. նա ճամբան պէտք է մրմնջայ անպատճառ Սաղմոսի քանի մը գլխների, մինչև եկեղեցի հասնելը. նոյնը անում էր նա մի քանի տարի առաջ նաև շուկայ գնալիս, որ իրանց տնից մօտ մէկ ժամ հեռու էր։ Փակագծի մէջ աւելացնենք նոյնպէս, որ երբ նա իր ճամբորդութեան միջոցին հանդիպէր քրեոսոնէի մը գերեզմանին, անմիջապէս կը կանգնէր, գլուխը կը կռացնէր ու «Հոգեոց» կասէր վրան։

Ժամէն վերագառնալուց քիչ յետոյ, երկրի սովորութեան համեմատ, նա կուշտ ճաշում է, ի հարկէ այն խմրի հետ, որ երէկ տեսանք։ Այնուհետև սենեակի բազմութիւնը նորէն ցըրվում է, բայց երկու մասի բաժանվելով. մեծագոյն մասը գնում է շուկան, փոքրագոյնը—

կրթարան, Հաջի աղան սկսում է զրադվել հիմայ իր դրադարանի հետ, որ ամփոփված է իր մէջքի յետև եղած դռլարում (պատի մէջ), նրա այդ դրադարանը պարունակում է իր մէջ մշտապէս՝ 1) Աստուածաշունչ, 2) Սաղմոս, 3) Նարեկ, 4) Հարական, 5) Վարք սրբոց, 6) Ժամագիրք, 7) Ներսէս Ընորհալու հաւաքածուն, Իսկ պատահապէս կարելի է այնտեղ գտնել նաև ուրիշ կրօնական գրքեր և Ձամչեանի պատմութիւնը:

Հաջի աղան կարդում է (առանց ակնոցի) այդ գրքերը փոփոխակի գրեթէ ամէն օր, Սաղմոսին երբեմն նայում է միայն ձևի համար, զի ամբողջը գոց գիտէ և կտոր կտոր ասելով, նա աւարտում է միշտ երկու օրվայ մէջ ու նորից ըսկսում: Նա գոց գիտէ նոյնպէս շատ գլխներ նարեկացուց, Հարականներից և այլն, իսկ այն բոլոր աղօթքները, որ քահանան եկեղեցում անգիր է ասում, — նա գիտէ աւելի և աւելի լաւ:

Բայց չը մոռանանք յիշել այստեղ մի շատ կարևոր բան:

Հաջի աղան Աստուածաշնչից կարդում է միայն հին Կտակարանը, նա իր կեանքի մէջ կարգացած չէ մի երես իսկ Աւետարանից, Երբ ես նոր ծանօթացած ժամանակս Նրան այդ մասին զարմանք յայտնեցի, — «Մեղք է, պատասխանեց,

Աւետարան կարգալը աշխարհականների համար չէ»:

— 26^օ տեսներ, — յարեց նա փոքր ինչ յետոյ — չե՞ս տեսներ թէ ի՞նչ ահիւ և դողութեամբ քահանան կառնի եկեղեցու մէջ՝ մետաքսի շորով փաթածված Աւետարանը և կը սկսի կարգալ բուրվառով ու զոյգ մոմերով... Եւ երբ Աւետարանը կը կարդացվի եկեղեցին, պէտք է ամէն մարդ լաւ ականջ դնէ ու հասկանայ նրա միտքը... Մեղաւորս երբէք չեմ կարդացել սուրբ Աւետարանը, բայց գրեթէ գոց գիտեմ ամբողջը...

Ես, ըստ սովորութեան, աւելորդ համարեցի վիճել այդ մասին ծերունու հետ: Բայց ինչպէս յետոյ իմացայ, այդ ոչ միայն նրա, այլ բոլոր հին մարդոց կարծիքն է այդ կողմեր և ինչպէս երևում է, դա մի շատ հին սովորութիւն է եղել հայոց մէջ: Թէև չեմ կարծում, որ մեր նախնիք այնքան խիստ աչքով նայում լինէին այդ բանին, ինչպէս անում է այսօր մահմետական աշխարհը Սուրանի վերաբերութեամբ: Եւ կարելի է ասել աւելին, երբ Սուրանը կարգացվում է մղկիթում ոչ միայն ժողովուրդը, այլ նոյն իսկ նրա մօլլաները բնաւ բան չեն հասկանում այդ արարական բնագրից:

Հաջի աղան երբ յոգնի կը փորձէ քնանալ իր նստած տեղ կամ քիչ երկնալով, Երբեմն ման կը գայ խարխափելով ու փայտը ձեռին՝

սինեակի, բակի կամ այգիի մէջ. Կը զուարճանայ նոյնպէս տան փոքրիկ տղաների հետ. Երեկոյեան, ի հարկէ, կերթայ նորէն եկեղեցի. Այսպէս են անցնում մոռուի Ստեփան աղայի օրերը. . . Քանի մի տարի առաջ, երբ նա դեռ խանութ էր գնում, իր գրականական պարապմունքները վերապահված էին միմիայն կանուխաւ առատներին:

Գ.

Իմ սովորական այցելութիւնքը ի Զըթէնց տուն շարունակվում էին, բայց ես չէի յաջողում ի մօտոյ ծանօթանալ մոռուի Ստեփան աղայի անձնական համոզումների հետ. նա, ինչպէս արդէն ասել եմ, շատ չէր սիրում դատողութիւններ անել. նա աւելի ուրախ կը լինէր, երբ միջոց տայիք պատմել իր հին կեանքի էպիզոդները. Ինձ թւում էր, թէ նա այդ անում էր մանաւանդ այն պատճառով, որ իր համաքաղաքացիների ներկայ վիճակի վրայ խօսելը միշտ յուզմունքի մէջ էր ձգում նրան. Այսպէս թէ այնպէս, բայց նա առիթ չէր փնտրում մէջ բերել շարունակ իր սիրած պատմութիւնները, ինչպէս մենք այդ տեսանք հրէից խնդրի առիթով:

Բայց ինձ չափազանց հետաքրքրում էին նրանց հայեացքները եր հայրենակիցների ներկայ հանգամանքների վրայ. Եւ այդ մանաւանդ այն պատճառով, որ հաջի աղայի օրերը հաշված էին և այսօր չէ վաղ մենք պիտի զրկվէինք նրանից. և հա մի սերունդ—մտածում էի ես— որ մարելու վրայ է. պէտք է լսել նրա վերջին խօսքը այն մարդոց վրայ, որոնց նա յանձնում է իր տեղը, յոյսն ու իդէալը. Ճիշդ է, որ պակաս չէին ուրիշ ծերունիներ էլ, բայց հաջի աղան մէկ շատ տարբեր նմուշ էր և ես ունէի իմ պատճառները նրա համոզումներին էլ առանձին գին տալու:

Ուստի պէտք էր ինձ տեսնվել նրա հետ առանձին, լոյս ցերեկով:

Բայց այդ այնքան դիւրին չէր. Երկրի սովորութիւնը արդէն անտեղի էր կացուցանում ցերեկեայ այցելութիւնքը. Ամէն մարդ այդ ժամանակ գործի վրայ է, տնէն դուրս է, շուկան է. Գալով Զըթէնց պէս մի նահապետական գերդաստանին՝ նոցա բազմաթիւ կանայքն ու աղջիկները միշտ վիտում են բակի մէջ, որով մի աղամարդի համար վայելուչ չէ այդպիսի տեղեր յաճախ ելումուտ անել. Ուրեմն պէտք էր մի նշանաւոր պատրուակ:

Մէկ առաւօտ բարակ անձրեւ էր մաղում. Հետզհետէ հասիկները մեծանալով կէսօրին մի փա-

ռաւոր հեղեղ եկաւ. Մէկ ժամից յետոյ, ինչպէս սովորաբար այդ պատահում է, ամէն ինչ վերջացաւ. մինչև իսկ ամպերի մի պուճախից արևն երևեցաւ. շէլ սրանից լաւ առիթ չեմ սեննայ՝ մտածեցի ու դիմեցի ուղղակի Զըթչենց փողոցը՝

Բարեբաղդաբար Ստեփան աղային գտայ փողոցի դրան վրայ. Այնտեղ նստած, դիտում էր նա յորդացած առուները ու զովանում փողոցի խոնաւ օդով։

— Պ. Պետրոսը վերն է, հաջի աղայ, — հարցուցի ես բարեւելուց յետոյ.

— Զէ՛... քաղաքն է, բիւթիւնն էլ քաղաքն են.

— Այս եղանակին քաղաքն ի՞նչ կանն... ես կործեցի ամենքն էլ տունն են, — յայտնեցի նրան սուտ զարմանքս.

— Գնացին գեղ ¹⁶⁾... գործի մարդ են, տուն միան ի՞նչ անեն...

— Լաւ. բարեւէ՛ք իմ կողմից երբ որ գան...

— Ուր կերթաս, էֆէնդի, հրամմէ՛ գնանք ներս, խաբար տանք. ես էլ մրսայ էսա տեղ...

¹⁶⁾ Գնացին գեղ... այս դարձուածը անթարգմանելի է և յատուկ մեքիայն վասպուրականցի հայոց։ Մօտաւորապէս նշանակում է, գնացին հա՛, կամ՝ գնացին ահա՛։

«Աստուած ողորմի քո հօր հոգուն» — ասացի ես մտքիս մէջ ու մտայ փառաւորապէս նրա սննեակը.

Երկար — բարակ, սարէն ու ձորէն խօսելուց յետոյ, ես յաջողեցայ վերջապէս լսել ծերունու հետագայ քանի մի համոզումները.

Կրթական գործի համար ասում էր.

— Ես գաղափար չունիմ լուսաւորեալ ազգերի վրայ, բայց մեր ազգը (այսինքն վանցիք) պէտք ունի երկու բանի. Աստուծոյ և վաստակի։ Մեր տղաները պէտք է իմանան Աստուծոյ պատուէրները և իրանց կրօնը, Վաստակի, գործի համար նրանց պէտք է գիտնալ քիչ մը կարգալ գրել ու ըստ կամ (թուաբանութիւն)։ Մեր վարժատանց մէջ դաս կուտան բնագիտութիւն, աշխարհագրութիւն և շատ մը «ութիւն»-ներ, որ միտս չեմ կանայ պահել. ես ատոնց վրայ էլ գաղափար չունիմ, բայց թէ որ օգտաւետ է, թո՛ղ դաս տան... Միայն թէ լաւ քրիստոնեայ պատրաստեն, պարկեշտ մարդ դուրս հանեն, Բայց էդ «ութիւն»-ներ սովորած տղաները ես էնպէս չեմ տեսնար... Տըղան ամենէն առաջ պիտի գիտնայ Աստուծոյ վախ, մեծի պատիւ, պարկեշտութիւն, համեստութիւն... — Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն — կասէ մեր Գիրքը, Բայց մեր տղաներ էնպէս չեն, Մենք էլ տղայ ենք եղեր. վո՛վ (ո՛վ) էր տեսն էտայ համարձակութիւն... Մենք մեր

ծնողաց խրատէն, ինոնք խօսքէն չէինք կանայ
դուրս ելնել: ինոնք որ մէկ հատ երեսնին ծրմուէին,
մենք ահուկը կտրէինք... «Լաւ, որդեակ, խրա-
տու հօր քոյ և մի՛ մերժեր զօրէնս մօր քոյ» —
կասի Սողոմոն իմաստուն:

— Գիտե՞ս, էֆէնդի, — շարունակեց նա փոքր
ինչ յետոյ — մեր լուսահոգի ախպերը թիւթիւն
չէր խմեր: Քսան տարի առաջ ես որ Պօլիս գա-
ցի, թիւթիւն խմելու վարժուեցայ և խիստ շատ
գործ կածէի: Վերագարձին օխայի մը չափ հետս
առի, որ ճամբան խմեմ: Երբ հասանք էսա մեր
Աւանց գեղը, միտս եկաւ որ «ախպերը» թիւթիւն
չի խմեր, ես էլ զաթի (արդէն) կտմնայի ինոր
մօտէն: Առի էտա թիւթիւնն ու չուրուխը տուի
ջորեպանին: Էն օրէն ի վեր ես էլ թիւթիւնի
համ տեսած չեմ...

— Քանի՞ տարեկան էիր այն ժամանակ, հաջի
աղայ, — հարցուցի ես:

— Վաթսուն: Մըկայ ճիշտ սաքսան (ուժսուն)
տարեկան եմ: Լուսահոգի ախպերը հինգ տարով
քան զիկ ջոջ էր:

Հատ զգացված էր խօսում մուղսի Ստեփանը
Սահմանադրութեան հետեանքների վրայ: Նրա
կարծիքով դա բոլորովին աւելորդ էր գաւառացու-
ներկայ կացութեան համար: Նա պնդում էր թէ
կարելի չէ շատ երես տալ մեր ռամիկ ժողովրդին,
մանաւանդ նրա լուսաւորեալ կարծուած շնորե-

լուկներին: Թէ հաւասարութեան գաղափարը
դեռ անմատչելի է իրենց մարդոց, այլ նրանք
ընդունակ են կամ հնազանդիլ ու պատուել իրենց
մեծերին կամ ըմբոստանալ ու անարգել նրանց:
Վերջինի համար նա բերում էր բազմաթիւ փաս-
տեր ու կրկնում շարունակ Աստուածաշնչի այն
խօսքերը թէ «Որպէս մտրակ՝ ձիոյ և խթան՝
իշոյ, նոյնպէս և գաւազան՝ ազգի անմտի»:

Ծերունին հետզհետէ տաքանում ու յուզվում
էր: Մի դառը ականարկ նետելով նաև «նոր մար-
դոց» անհաշտ կուսակցութեանց, նրանց փոխա-
դարձ ատելութեանց ու ռիսակալութեանց վրայ,
— նա յանկարծ բացականչեց.

— Էհ, բօշ (դատարկ) է, բօշ, էֆէնդի, մեր
էսա աղգեց (վանցիների տեղ նա միշտ ա զգ
բառն էր գործ դնում) ոչինչ յոյս չը կայ... Մե-
ղայ Աստուծոյ, մեղայ մեծ խօսքիս... Աստուած
չի ընդուներ մեր արած... «Ազգ չար և դառնա-
ցող, ազգ՝ որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր և ոչ հաս-
տատեաց առ Աստուած զհոգի իւր» — մրմնջաց
ու փղձկաց խեղճ մարդը տաս տարեկան աղայի
պէս:

Նս շատ աշխատեցի մխիթարել նրան, տեղե-
կութիւն տալով ուրիշ կողմերի հայոց լաւ յատ-
կութիւնների վրայ, բայց նա վերաբերվում էր այդ
ամէնին մի ինչ որ թերահաւատութեամբ: «Զեմ
գիտեր, բայց տայ Աստուած որ էդպէս էլնեն

(լինեն) ... Եւ յգրքան խոր վերք էր բացել նրա սրտի մէջ իր հայրենիքի տարօրինակ վիճակը. մի մասշտաբ, որով նա ուզում էր չափել անպատճառ համայն հայութիւնը:

Կանանց կրթութիւնը տան շրջանակէն դուրս — բացէ ի բաց մերժում էր մոռնալի Ստեփան աղան:

Մեր քաղաքը Ստամբուլ չէ — ասաց նա — մեր կնիկները՝ մեր տան մշակներն են. Ինչ որ մեր մէկ կնիկը կանի, Ստամբուլ տան մը հինգ վարձկան չեն կանայ անել. Մեր կնիկներ կը լուան, կը կարեն, կեփեն, կը թխեն, կաւելեն, ծիծ կուտան, տղայ կը շահեն, — ամէն բան կանեն... Մեր կնիկներ ուսման ժամանակ չունին. աղօթք ասելու չափ կարգալը տան մէջ էլ կանան սովորիլ. Կնոջ առաջին լաւութիւնն է պարկեշտութիւն, երկրորդը — տնտեսութիւն, իսկ առանց պարկեշտութեան կնիկը՝ մէկ փառայ¹⁷⁾ էլ չարժի... Եւրեւ գինդ ոսկի ի քիթ խողի՝ այնպէս կնոջ չարախարոյի՝ գեղեցկութիւն... »

17) Փաբայ՝ բառը թիւրքերէն է և ունի երկու նշանակութիւն. ա. — դրամ, փող. բ. — զբոսը 1/30 մաս, այսինքն քառորդ կողմէ կ'աբայ մը չարժէ՝ դարձուածի մէջ նա ըմբռնւում է միշտ վերջին մտքով:

Վերջին խնդիրը, որով ես ուզեցի գրադեցնել ծերունուն՝ այդչափ յոգնեցնելուց յետոյ, — այդ իրենց տան շնոր սերնդի երկու ներկայացուցիչներն էին, բայց նա շատ զգուշացաւ նրանց վրայ երկար ու աննպաստ խօսելուց. Միայն իմ այն խօսքերին թէ «Պողոս և Պետրոս աղաները ճարպիկ են իրենց գործերում և լաւ վաստակ ունին», — նա, մոռնալով կարծես իր բռնած քաղաքագիտական դիրքը այդ մասին, — Եթէ ոչ Տէր շինէ զտուն — միմեջացնա հառաչելով, — ի նախի վաստակին շինողը նորա... »

Բայց նրա այդ լակոնական պատասխանից կարելի էր շատ և շատ բան հասկանալ:

Դ.

Եյդ օրից հազիւ վեց ամիս անցած, Զըթչենց տունը ննթարկված էր այնպիսի մի կերպարանափոխութեան, որ այնտեղ մտնողը չէր կարող հաւատալ, թէ այդ իր նախածանօթ, մեծանուն Զըթչենց տունն էր, Զըթչենց տուն... մի բառ. որ պարունակում էր իր մէջ մի ընդարձակ աշխարհ նրա բոլոր հայեացքներով, ծէսերով և կարգ ու կանօնով. Եյդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցան այնտեղ, տրագ տրագ իրարու յաջորդելով, հետագայ եղերի դրութիւնները:

Երբէն վերե յիշեցի, որ այդ տան մի ներկայացուցիչը՝ Կարապետ աղան, կաթուածահար էր եղել։ Այդ պատահարը տեղի էր ունեցած Կ. Պոլսում մէկ տարի առաջ, Կարապետ աղան իրանց տան ամենափայլուն գոհարն էր, հանճարը, աղնը-ւութիւնն ու անձնութեան թիւնը մի դարմանալի եռապատուութիւն էին կազմում այդ հոյակապ մարդու բնաւորութեան մէջ, նա գնում էր յաճախ Կ. Պոլսի իրանց առևտրական տան գործերի համար, Պոլսի ամբողջ վաճառական աշխարհը ճանաչում էր նրա անաղարտ շիտակութիւնը և շրջիցն տունը յանձին իր այդ ներկայացուցչի մի անսահման յարգ ու վարկ ունէր հայոց այդ մեծ գաղթականութեան մէջ, Բայց նախախնամութիւնը, որ միշտ ընտրանք է առնում իր հարկերը, չէր մոռացել և այդ թշուարականին, նրա վերջին անգամ Պոլսի գնալուց ճիշտ մի շաբաթ էր անցած, երբ նա Պոլսի եկեղեցիներից մինում՝ իր առաւօտեան ջերմ աղօթքները կատարելիս, գետին փռվեցաւ յանկարծական սրտի պայթումով։

Նրա մահուան գոյժը ի սուգ համակեց իր բոլոր հայրենակիցներին, իսկ իր մօտիկ ծանօթները հեծում ու հառաչում էին կողկողազին, Մինչև իսկ հաջի Ստեփան աղան, մի մարդ, որի սիրտն արդէն թթագել էր իրանց բաղմարնակ տան քանի մի առանձնակ մեռելներով, — մինչև իսկ այդ եր-

կայնամիտ ծերունին, ասում եմ, չէր կարող առանց փղձկալու յիշել այդ վաղահաս ու անդառնալի կորուստը, «Ա՛խ, ես ինոր հոգուն մեռնեմ», — ասում էր նա յաճախ սրտատոչոր և անմիջապէս, կարծես վախենալով իր առևտուած ուղղեալ այդ տրտնջից՝ «Բայց օրհնեալ է կամք Տեառն» աւելացնում։

Այդ շնաշխարհիկ մարդուց յետոյ կարգը եկաւ Յովհաննէս աղային, Սա էլ հանգաւ օտարութեան մէջ, հեռու իր սիրելիների գրկից, Սա գընում էր Բաղէշ աչքի անցնելու Հալէպից հասած մանիսայի դանկերը, ճանրան կարճ կտրելու համար սա ընտրեց ծովային ուղին¹⁹⁾, «Աման, Յովհաննէս — աղաչում էր Հաջի աղան — աման Յովհաննէս, ծովով մի երթար... վատ երազ եմ տեսեր, մի մտերք տղաների արիւն...», Բայց Յովհաննէսը, Բզնունեաց ծովի այդ եղկելի զոհը, յամառեց ու անսաստեց — թերևս առաջին անգամը կեանքին մէջ — իր գորովալից հաջի աղային։

Քրհնեղեղեան փայտենաւն արդէն ծովի մէջ տեղն էր, երբ արեւելեան մի մոռնչ ուռցուց ու փրփրալից արեց ջրի թանձր կոհակները... Գա-

¹⁹⁾ Զիով Բաղէշ էն գնում երեք օրում, իսկ նաւով — մօտ տաս ժամում, եթէ լճի օդը նպաստաւոր լինի՝

մին հետզհետէ անտանելի էր դառնում և նաւակը նետւում էր ալիքների գլխից, որպէս մի տաշնդի կտոր, ծովի փոսացած տեղերը, Այդ բանին աւելանում էր երբեմն լճի հակառակ քամին, — և նաւակը երբեմն բարձրանում, երբեմն ընկնում, երբեմն կանգնում, երբեմն յետ ու առաջ էր գընում, Գանի մի ժամկան տանջանքներից յետոյ նաւավարները ձեռք քաշելով ամէց բանից, նաւի առագաստը կտրեցին, «Հիմա մեր յոյսը միայն Աստուծոյ վրայ է, ասաց նաւապետը իր յատուկ լրջութեամբ, փարայտուէք, որ ս. Գէորգի համար խոնկ ու մոմ առնենք, երբ նրա զօրութեամբ պրծնենք էս ապատուհասից»։ Եւ նաւի կիսամեռ հասարակութիւնից հաւաքեց նա բաւական դրամ ի փառս իրենց դիմաց գտնվող ծովահայեաց ս. Գէորգ վանքի։

Առաւօտեան կողմ հողմը գամ քան զգամ մեղմացաւ և խռովեալ նաւը հասաւ վերջապէս Դատվանի ցանկալի նաւահանգիստը, Նաւն հասաւ, բայց նրա ուղևորները գրեթէ չը հասան այստեղ իրենց շնչով։ Նրանց մէջ շատ էր վրտանգլած մանաւանդ Յովհաննէս աղան, վերահաս մահուան երկիւղը, զաւակների ուրուականները և նաւի մէջ թափած անչափ մաղձը մահւան դուռն էին ձգել նրան։ Ցամաք ելնելուց կէս ժամ յետոյ աւանդեց նա իր հոգին, Նրա վերջին խօսքն էր մի «մեղայ», որով ներում էր խնդ-

րում հաջի աղայից իր մեծ անհնազանդութեան համար։

Նրա մահն էլ վշտացուց հաւասարապէս զինքը լաւ ճանաչող բոլոր բարեկամներին, «Ո՛հ, մեծ է զօրութիւն Քրիստոսի»։ — ասում էր Ստեփան աղան գլուխն օրօրելով ու պատմում ամենքին իր սրտաճմլիկ երազը։

Բայց մոռցի Ստեփան աղան պատրաստուում էր արդէն հրաժեշտ տալ մեր ունայն աշխարհին, նրա դժը նուազում էր ժամէ ժամ, ծնկների մէջ այլ ևս զօրութիւն չուներ։ Անհնարին լինելով նրա օրը երկու անգամ եկեղեցի երթալը, նա սկսեց, մի սնանկացող մարդու պէս, աստիճանական իջեցման ենթարկել իր երթևեկութեանց բիւդժէն (նախահաշիւ)։ Նախ նա որոշեց օրը մէկ անգամ միայն երթալ, յետոյ օրամէջ, շաբաթը երկու անգամ և վերջ ի վերջոյ միմիայն կիրակի օրեր։

Բայց ընտելութիւնը, որ սովորութիւն չունի նայել մարդոց բիւդժէններին, որոշել էր արդէն մաքրել այդ դառամեալ մարդու հետ իր բոլոր հաշիւները, Մի կիրակի էլ մեծ նեղութեամբ եկեղեցի գնալով, հաջի աղան զգաց, որ արդէն բանը բանիցն անցել է, «Քրիստոսն ինձ թասկեարայ (անցագիր) է ուղարկել»։ — յայտնեց նա տնեցիներին, ու ժապատ սենեակը մտնելով, «Բժիշկ բերե՛նք, հաջի աղայ»։ — առաջարկեցին նրան։

Ծերունին իր հայեացքով զարմանք յայտնեց նոցա տխմարութեան վրայ:

— Ահա՛ իմ բշիշկը, — աւելցուց նա, ձեռքը դռնելով Աստուածաշնչի վրայ:

— Թասքեարան գեոյ առեր եմ, — շարունակեց նա, հետզհետէ հանդարտ ու զուարթ դէմք առնելով — ես ճամբորդ եմ... հայա մէկ շաբթու չափ ձեր մոլեսաֆիրն (հիւր) եմ... «Ցէր, մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յինէն»...:

Եւ նա սկսեց պատրաստվել իր այդ անյետաձգելի «ճամբորդութեան» համար:

Հացէն վերջ նա շինեց մի ցանկ Աստուածաշնչի ու նարեկացու այն կտորների, որ բաւական ժամանակէ ի վեր չէր կարգացած: Հետեւեալ օրից նա ձեռք զարկեց նոցա ընթերցման ճիշդ այնպիսի մի տագնապով ու լարված ուշադրութեամբ, ինչպէս այդ անում են տարեկան քննութեանց պատրաստվող դպրոցական աշակերտները: Երբ յոգնում էր կարդալուց, աղօթք էր ասում ու շարական երգում: Յաճախ նա գիրքը ձեռքին մոսփում էր, մտադրաւ իր անվերջ, խառնիխուռն երազներով: Երբ շաբաթ նշանաւոր փոփոխութիւն էր մտել նաւ նրա բնաւորութեան մէջ, Պարապ ժամերին նա սովորականից զուարթ ու անհոգ էր, ախորժանօր զբաղվում էր տան երեխաների հետ, իսկ տան աղաներին պատմում էր նա իր տեսած երկայն

ու հրաշալի երազները, որոնցից շատ բան կարելի էր հասկանալ «այն կիանքի» մասին:

Բայց նա անում էր այդ ամէնը հակառակ իր կենսական ոյժերի յամառ քայքայման: Նա այդ կարողացաւ զգալ միայն ուրբաթ գիշեր, յայտնելով թէ ցաւ է զգում իր բոլոր ոսկորների մէջ: Առաւօտ կանուխ նա կանչեց իր մօտ Մկրտիչ աղային և պատուիրեց, որ այդ օրը սչ դք քաղաք չերթայ, զի ինքը հազիւ մինչև կէսօր պիտի ապրէր: Հակառակ մուղսի Մկրտչի դանդաղ կոտորեան, նա պահանջեց որ անպատճառ քահանայ բերեն իրեն սրբութիւն տալու համար: Տէրտէրի գնալուց յետոյ ծերունին պատուիրեց որ ուտեն իրենց սովորական ճաշը, իր ներկայութեամբ: Ինքը ոչինչ չը կերաւ, այլ խմեց միայն մի գաւաթ ջուր, ասելով թէ շատ ծարաւ է:

Մօտ մի ժամ լուռ ու գլխահակ նստելուց յետոյ, նա ցանկութիւն յայտնեց ոտները պարզելու և գլուխը բարձի վրայ դնելու: Եղբոր տղաները օգնեցին նրան, ուզած դիրքը տալու համար:

— Թո՛ղ բոլոր հարսներն ու տղաները գան էստ տեղ, — հրամայեց նա:

Հինգ րօպէից յետոյ ծերունու սենեակը լցվեցաւ երեսունից աւելի կանանցով, օրիորդներով և զանազան հասակի երեխաներով: Դոքա ամէնքըն էլ ներս մտնելուն պէս մերձենում էին

պարկած հաջի աղային ու համբուրելով նրա աջը, շարվում պատի տակ:

— Որդի՛ք— արտասանեց ծերունին, ուղղելով իր խօսքը այդ խայտաճամուկ բազմութեան— որդի՛ք, Աստուած ձեզ կը կանչէ... Ես պիտի երթամ գտնեմ մեր լուսահոգի հանգուցեալները, Բայց մեռնելէս առաջ, Չըթչենց տան սովորութեան համեմատ, պիտի անեմ ձեզ իմ կտակը... Դուք ամենքդ էլ հասկացեր էք, թէ ի՞նչ անուն ու պատիւ ունի Չըթչենց տունը մեր ժողովրդի մէջ, նոյն իսկ էս դառն ու լեղի ժամանակում... Մի՛ կարծէք թէ ազոր պատճառը մեր հարստութիւնն է. չէ՛, չէ՛... վալլահ, չէ (Աստուած վկայ)... Ազոր պատճառն այն է, որ մենք պահած ենք միշտ սրտներուս մէջ Աստուծոյ երկիւղը, չենք ուրացեր Անոր սուրբ անունը, չենք մոռցեր Անոր արդար հրամանները... Բարի գործոց, եկեղեցու, տնայինների աղքատների և ամէն տեսակ կարօտեալների համար մենք զոհած ենք, իրաւ է, մեր հարստութեան մի մասը, բայց Աստուածն ամենակարող տասնապատկեր է միշտ մեր վաստակն ու հարստութիւնը... Թո՛ղ ողորմած մարդը չը կարծէ թէ իր ողորմութեամբ պիտի քանդէ իր տունը... Որդի՛ք, ձեզմէ ծածկեմ: Աստուծմէ ի՞նչպէ՞ս կարողանամ ծածկել... Մեր մարդկային տկար կարողութեան չափ, մեր ամեն գործի մէջ չենք մոռցեր մեր խղճի ու արդարութեան ձայնը...

Բայց, մեղայ Աստուծոյ, — ո՛վ կրնայ գիտնալ իր ծովացեալ մեղաց պատճառը... Ուրեմն, որդի՛ք, օրհնեալ լինիք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն, եթէ պիտի հետեւիք ձեր նախնեաց օրինակին, ծլիք ու ծաղկիք, Թէ՛ք ու բազմանաք որպէս աւաղ ծովու... Բայց պարտական պիտի մնաք առաջի հեղ զատաստանին Աստուծոյ, թէ որ արատաւոր էք Չըթչենց տան երկու հարիւր տարվան պատիւը... Մերտի՛չ, քեզ կը յանձնեմ մեր տան «մեծութիւնը», դու պիտի լինիս այս բոլոր կանդ ու կլուղ (մանրիկ) աղաների հայրը, նոցա մասին օր ու գիշեր հոգացողը... Դու պիտի չը թողուս, որ ասոնցից մէկը յանդգնի անպատուել մեր դարաւոր անունը... Ա՛խ, Չըթչենց տուն... Ա՛խ, Չըթչենց տուն...

Յուզեալ ծերունին ձգեց գլուխը բարձի վրայ և պահ մը լռեց, Քիչ յետոյ նա ուղում էր նորից շարունակել, բայց տեսնելով իր նուազումը, — «եկէ՛ք, որդիք, ասաց, աջս առէք ու զնացէ՛ք ձեր տներ... ձեզ թողէք մէնակ, կուզեմ քիչ հանգստանամ»:

Եւ ամենքը արտասուալից աչքերով համբուրելով նրա չորացած ձեռքը, մեկնեցան սենեակից, Երբ ամենէն վերջ դուրս էր գնում նաև Մկրտիչ աղան, նա նկատեց, որ հիւանդը ճգնում է շուգալ միւս կողմի վրայ, երեսը դէպի պատն ուղղե-

լով, նա հարկ համարեց սպասել դրան մօտ, առանց հաջի աղայի գիտութեան.

— «Փորձեա՛ զիս, Տէ՛ր, և քննեա՛ զիս, փորձեա՛ զերիկամունս իմ և սիրտ իմ» — միմնջում է ծերունին ու լռում: Մկրտիչ աղան մէկ երկու բոպէ սպասելուց յետոյ ոտի ծայրերով մօտենում է հաջի աղային ու տեսնում, որ ամէն ինչ վերջացած է...

— Ա՛խ, ափսոս իմ հաջի աղան.

Լուսահոգի ծերունու այդ վերջին օրուան մանրամասնութիւն քը հաղորդեց ինձ նրա եղբորորդի պ. Պետրոսը, որ չը զլացաւ, ի հարկէ, քննագատել իր կողմից նրա ճառի «անհեթեթութիւն»...

Նրա մահից յետոյ մուղսի Մկրտիչը ֆնաց «հին» գաղափարների միակ ներկայացուցիչը Զրթնեց տան մէջ, Պօղոս ու Պետրոս «ախպերները» մէկ լայն կրծքով շունչ քաշեցին. մեծամասնութիւնը այս անգամ նրանց կողմն էր, Նրանք, հակառակ հաջի աղայի կապիւրի ամենեին չէին ուզում «մեծ» ընդունել — այդ բառի բուն նշանակութեամբ — Մկրտիչ աղային, Նրանք որոշեցին մի ներքին ու համը պատերազմ պահել իրանց «նախապաշարեալ» եղբոր դէմ:

Գալով Մկրտիչ աղային — նա արդէն առաջուց էլ կարող էր գուշակել այդ ամէնը, բայց նա երբէք չէր ցոյց տալիս իր դժգոհութիւնը այդ մա-

սին. նա նայում էր նրանց վրայ ճիշտ այն ներողամտութեամբ, ինչպէս անում է այդ մի փորձառու կրթիչ իր չար աշակերտների վերաբերութեամբ, Բայց բանն այն է, որ ինչպէս ամէն գործի մէջ, այնպէս էլ այդտեղ մենակութիւնը մի անտանելի ճանձրոյթ էր նրա համար: Իր փոքր եղբայրների մահը անբուժելի վերքեր էին բացել նրա սրտում: Նա հաստատ համոզված էր թէ ինքը իր խիստ չափաւոր տաղանդով չէր կարող մենակ պահել իրանց տան հեղինակութիւնը այն բարձրութեան վրայ, ուր թողել էին զայն իր բազմահմուտ նախորդները. Այդ համեմատութիւնը այնքան աւելի սոսկալի էր երևում, որքան նա խոր թափանցում էր իր համաքաղաքացիների այժմեան կեանքի բոլորովին նոր հանգամանքների մէջ: Յուսահատութիւնը կատարեալ էր և նա կարծես վճռել էր — թերևս ամենց կատարեալ կամքի — վերջ տալ իր հոգեւորանք կեանքին: Այս գուցէ նա վճռել էր մոռացութեան տալ իր ցաւերը՝ իր միակ մխիթարիչ — օղիով...

Ինչպէս արդէն վերն յիշել եմ, մուղսի Մկրտիչ աղան մի բացառութիւն էր Զրթնեց տան մէջ, որ մօտիկ յարաբերութիւն ունէր տաճիկ իշխանաւորների հետ: Թէև նա ամենայն սրբութեամբ պահում էր իրանց աւանդական սովորութիւնը և Նրբէք իր այդ ծանօթներին չէր թող տալիս պատուել իրան փոխադարձութեամբ, բայց այդ

Նրան չէր արգելում շարունակել նրանց հիտ իր մտերիմ առընչութիւնը, եւ նա շուտուց ի վեր սովորած էր նրանցից արաղի սիրահարը լինել:

Նրանց տան վերջին հանգամանքները ստիպեցին նրան քառապատկել խմած գաւաթների քանակը: Նա խմում էր գիշերը իր առանձնասենեակում: Էլ նայելով իր դժբաղդ կնոջ արտասուքներին, Հաջի աղայի մահուան ժամանակ արդէն նրա գրութիւնն էլ բաւական ծանր էր և հաղիւ երկու շաբաթ անցած, — նա բռնվեցաւ թորախտի և ընկաւ անկողին: Նա էլ մերժեց բժշկի ծառայութիւնը և երեք շաբաթ անցած չանցած — աղատվեցաւ իր բոլոր հոգսերից...

Մեռնելիս նա աւելորդ դատեց կրկնել Զըթ. չենց տան աւանդական կտակը՝ իր եղբայրներին:

Ելլաքան կաթճ միջոցում վերցուաւ երկրի երեսից մի սերունդ, որ ամբողջ երկու դար միանջնջելի համակրութիւն էր զարթուցել հաղարաւոր մարդոց մէջ իր անխարդախ արդարութեամբ, տոկունութեամբ, բարութեամբ ու մաքուր քրիստոնէական ոգով:

Վերջին տարիներ կարծես մի ներքին ոյժ քաշում տանում էր նրանց իրարու մօտ: Կարծես նրանք, ձանձրացած այս աշխարհից, ուր ամէն ինչ տակն ու վրայ եղել ու խանգարվել էր, դիմում էին մի ուրիշ, աւելի ապահով տեղ, հեռու

մեր մթնոլորտից՝ բանալու միմեանց իրանց սրտի վէրքն ու յուզումները... Այդպէս թողեն ու գընացին, գրեթէ մի ակնթարթում, մուղսի Աւետիսըն ու Ստեփանը, Մկրտիչ, Յովհաննէս ու Կարապետ Վապերները:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Վերջացաւ նրանց հետ նաև Զըթչենց «հին» տունը և տեղի տուեց «նորին»: Նրանց «նոր» յաջորդները ունէին, ի հարկ է, իրանց յատուկ ծրագիրն ու իդէալները, նրանք ուրախ էին, որ «նոր Զըթչենց» ֆիրման զերծ էր իրանց նախնեաց «փտած» ու «վերացական» գաղափարներից: Նրանք համոզված էին վերջապէս թէ այդ նոր ֆիրման, թէպէտ տարբեր ուղղութեամբ, բայց աւելի մեծ հռչակ պիտի ունենար քանի մի տարիէն յետոյ:

Սպասե՛նք...

«ԱՅԽԱՐՀԻ ԿԷՍ»-Ը

Մէկ օր լուր տարածուեցաւ, թէ Ջաքար աղայ Կորէժեանը կնքել է իր մահկանացուն. ես այդ լուրին չը հաւատացի, զի առաջին անգամը չէր, որ այդ լուրով էր այն մարդու վրայ, որ ամբողջ վեց ամիս մերձիմահ պարկած էր. Մահը կարծես անգոր էր երևում այդ երկաթի մարդու առաջ. Գանի մի ժամէն յետոյ այդ հաստատուեցաւ վերջապէս այն արժանաւատ մարդոց բերնով, որք ոչ որի խօսքին չը հաւատարկուի, դնացել էին ժամտուն իրանց աչքերով Ջաքար աղայի դիակը տեսնելու:

Հանգուցեալը իմ ծանօթներէն էր, ուստի և պէտք էր տալ նրան իմ վերջին հրաժէշը: Հետեւեալ օր գնացի եկեղեցի՝ նրա թաղման հանդէսին ներկայ գտնուելու:

— Գնանք բակ մէկ հատ չիգարայ խմեր, — ասաց ինձ կողքիս կանգնած Աշոտ վարժապետը, մօտ մէկ ժամէն յետոյ:

Ես համաձայնեցայ. Բակի մէջ մենք նստանք մի բարձր գերեզմանաքարի վրայ ու կպուցինք մեր սիգարաները:

— Զօքար աղայի վրայ աննպաստ բաներ շատ կ'ասեն, արդեօք ճի՞շտ է այդ ամենը, — հարցուցի ես ընկերոջս։

— Հը՛մ... — արտասանեց նա գլուխը շարժելով — անոր վրայ լսածնիդ ոչ միայն ճիշտ, այլ շատ քիչ է... Մեր բաղաք ուրիշ մարդոց վրայ բամբասանք շատ կ'անեն, բայց Զօքար աղան այն աստիճան «նեխած» մէկն է, որ ինչ որ ասեն, կը յարմարի նրան...

— Բայց մեռելի վրայ այդպէս չ'են խօսեր, պ. Աշոտ, — կատակեցի ես։

— Հաւատա՛, հաւատա՛, որ ինձ մնար՝ այդ մարդուն գերեզմանոց տեղ չէի տար... Նրա «իշխը» ուրիշ տեղ ձգուելու արժանի էր, չէ թէ անմեղ մեռելների մէջ հանգստանալու... Զօքար աղայ՝... թո՛ւհ...

Եւ նա շարունակ ամենայն անբաղաճաւարութեամբ մի ահագին թուր մեր առաջ։

— Կ'երևի քե՛զ էլ վնաս մը տուած է, որ այդքան կը բարկանաս, — հարցուցի նրան։

— Ծօ՛, ախպեր, նա ո՛ւմ վնաս չէ տուած, որ ես աղատ մնայի... Բայց իմ վնասը ջայնամ... Գիտե՞ս թէ քանի՛ մարդու տուն է քանդեր էտա... էտա... Մեղայ Աստուծոյ, ի՞նչ ասեմ...

— Կու մէկ ասա՛ թէ քանի՛ զրուշդ է կերել, պ. Աշոտ, — ուրիշների հետ ի՞նչ գործ ունիս։

— Կ'ասեմ ինձմէ կերածը շատ բան չէր թէւ — կորագար թո՛ղ ուտեր — բայց նորէն հարկւր զրուշն էլ ինձպէս մի աղքատ ու օլուղ — չօջուխի տէր վարժապետի համար քիչ փարայ չէր...

— Ի՞նչպէս կերաւ այդ ստակդ (փող)։

— Շան պէս... Աֆանդըմ, վեց տարի առաջ ես էսա վարժարան (ցոյց տալով դիմացի շինութիւնը) կառավարիչ¹⁾ էի, ամսական 100 զրուշ կ'առնէի. էտա անպիտանն էլ թաղական էր։ Մէկ անգամ ութ ամիս շարունակ ինձ փաբայ չը տուին, ես էլ շատ նեղն էի...

— Բայց հիմայ էլ այդպէս կ'անեն, — ընդհատեցի ես։

— Աղէ՛կ, հիմայ էլ կ'անեն, բայց էն ժամանակ եղպէս չէր, էն ժամանակ աշակերտաց ճաշէն յետոյ թողած հացերը ինձ կը պատկանէր։ Հապա հիմիկման պէս չէր, որ չաչալ տնտեսներն (ծառայ, сторож) առնեն տանն, Մի բան էլ կայ. ես էն ժամանակ միայն փշուրներ չէր որ կը տանէի... Աշակերտաց կը պատուիրէի որ բոլ հաց ու պանիր բերեն... Իսկ որոնց տուն որ թաղայ հաց լինէր, — զաթի հինգ պատուական

1) Տա ճկահայոց կըթարանների վերակացունբըր (надзиратель) կառավարիչ, եւ կուլուսմ

լու՜, մէջը պանրի կտորներ կը լորուած, իմ հոմաթն էր (բաժին), Շատ անգամ կը պատահէր՝ շորոհինգ տուն մէկ օրուան մէջ հաց կ'եփէին. կը տեսնէիր առաւօտ կանուխ տղաները լծամանդա՝ անելով տաք տաք հացը կը գնեն վեր սեղանիս... Էդ հացերը որ վեր մէմէկու շարէի—ահա էս պէս կ'էլնէր հա՛...

Եւ նա ցոյց տուեց գերեզմանաքարի վրայ իր երեւակայեալ լոշերի կէս կանգուն բարձրութեւնը.

—Ամէն օր, — շարունակեց նա— երկու շրջան շի շափ հաց կը ծախէի մեր դրկեցներին (գրացի), Մեր տուն չէին կանայ բիւթիւնն էլ ու տել... Բայց մըկայ—անցաւ էն ժամանակը... Հիմայ նոր վարժապետները կ'ասեն թէ ամօթ է... Բայց անոններ էլ կան Մելքոն վարժապետ հալա կ'անի, Ասատուր վարժապետ կ'անի, Թոփալ (կաղ) Սարգիս կ'անի...

—Դու ինձ առաջ էն հարիւր շրջանի բանն ասա՛—ընդհատեցի ես նրան—է՛դ թող կենայ յետոյ.

—Հարիւր շրջան... Աֆանդըմ (իմ պարոն), ասի որ 8 ամիս ինձ մէկ հատ պլիկ ³⁾ չ'իս տուած, ես էլ շատ նեղն էի. Դու գիտես որ

³⁾ Ալեկ—ը մէկ փարախ մանր կտորակն է, որ հիմայ այլ էս գործածութեան մէջ չէ:

մեր երկիր Պօլսոյ պէս չէ. այստեղ պէտք է ա՛մէն մարդ իր տարուան պաշարը տեսնէ, Կ'ասեն թէ շատ համբերութիւնը իշի մարտիրոսութիւն է... Էս Թաղականի ոտն ընկայ էն Թաղականի ձեռքը պագի՝—տեսայ որ չէ՛, ինձ երես տուող չը կայ... Նախայ, միտք արի որ բռնեմ էտա գետնէ գետն Ջաքար աղի եախէն (օձիք)՝... Ինչ գլուխդ ցաւցնեմ, էտա քաւթար (պատաւ) զաթի առանց կաշառի դժոխք էլ չէր երթար. խօստացայ իրեն 100 շրջան տալէ մէկ շարթէն յետոյ ստակս առիւ... Այնուհետեւ մէկը միւսի յետեից սկսեց պատմել ինձ Աշոտ վարժապետը, իր սովորական դանդաղ երկարախօսութեամբ. Ջաքար աղայի սխրագործութիւնքը, Միացնելով նրա հաղորդածներին նաեւ իմ՝ ուրիշներից լօածները այդ անձի վերաբերութեամբ, տեղեկութիւններ, որք հաստատուած են բաղմամբիւ փաստերով—կը ստանանք այդ 70—ամեայ ծերունու հետագայ համառօտ կենսագրութիւնը.

Քառասուն տարի առաջ նա Աւան մէջ բաշաղի խանութ ունէր. Իր յաճախակի խարդախութեանց համար նա կորցնում է իր առկառական վարկն ու մուշտարիները, Գուշակելով իր մօտալուտ անկումը, նա փութում է իր ազգաբնակչութեան զօրքերի կենսական պաշարների, Այդ գործում նա միջոց է ու.

նենում ծանօթանալ շատ նշանաւոր տաճկաց հէտ ու վարժուում նոցա նիստ ու կացիւ Վիտի-տիքայի»³⁾ րնաւորութեան և որ ըստ կարգին Անտարակոյս նա լաւ հմտութիւն է ձեռք բերում նաև տաճկաց լիզուի մէջ։ Երկու տարիէն յետոյ այդ տեղի գինուորական հրամանատարը պաշտօնով տեղափոխուում է Սիւրիա և մօտիկ բարեկամութիւն ունենալով Ջաքար աղայ Արէժեանի հետ խորհուրդ է տալիս նրան գնալ իր հետ և տիրանալ Սիւրիական բանակի կապալներին։ Կապալառուն ընդունում է այդ առաջարկն ու մեկնում։ Նա մնում է այնտեղ ամբողջ 13 տարի և այդ ժամանակամիջոցում եւրոյ մի հայրենակից չէ ունենում նրա բաղդի մասին որևէ պոյգ տեղեկութիւն։ Բայց նա ինքը յաճախ նամակներով յայտնում է այնտեղից իր ծանօթ հայրենակիցներին, թէ մեծ յաջողութեան մէջ է ու տէր նշանաւոր հարստութեան։

Տասերեք տարուան բացակայութիւնից յետոյ նա մտնում է վերջապէս իր հայրենի քաղաքը իբրև մի մեծահարուստ անձ ու յայտնում ամէնին, թէ ինքը այլևս միտք չունի որևէ առև

³⁾ Փոլիթիքայի — Տաճկաստանում նշանակում է կեդճաւորութեան ու շրջաբերութեան վրայ խիստ ազդեալ քաղաքականութիւն...

տրական ձեռնարկութիւն անել, որովհետև իր նիւթական կարողութիւնը բաւական է իրան նոյն իսկ հարկւումեայ շուայ կեանքի համար, այլ թէ միտք ունի անդամ ընտրուիլ կառավարչական ժողովներում ու պաշտպանել իր «խեղճ» հայրենակիցների դատերը։ Եւ իր հին ծանօթ թիւրքերից զատ գտնելով նաև նորերը, յաջողում է ձրի պաշտօն ձեռք բերել մի դատական ատեանում։⁴⁾

Բայց նախ քան գործին ձեռք զարնելը պէտք էր նրան արդուստ ունենալ, որից նա բացէիբաց զուրկ էր։ Ամենայն գիւրութեամբ իբրև մի մեծահարուստ, կնքում է նա քանի մի հարիւր ոսկու փոխառութիւն ու սկսում տալ իր փառահեղ հացկերելոյթները քաղաքի ականաւոր մարդոց։ Այնուհետև խաղաղ սրտով սկսում է նա իր դիւանագիտական ձեռնարկութիւնները...

— Երկու դատախազներ իրանց դատը սկսելուց առաջ ներկայանում են նրան առանձին առանձին՝ որպէս մի օրէնսդէտի և իրենց գործի վախճանում մեծ կշիռ ունեցողի։ Երկար ու բա-

⁴⁾ Տաճկաց դատական ատեանները վարում են 4-6 անդամներ, մի նախագահով։ Անդամները կէսը լինում են միշտ քրիստոնէական, նրանցից միայն երկուսը կամ չորսը վարձով են, միւսները — ձրի։

րակ քաղաքագիտական օյինրագութիւնից յետոյ նա հասկացնում է նոցա անուղղակի այն միակ միջոցը, առանց որի անհնար է այդ դատը վաստակել։ Սկսելում է երկար սակարկութիւն ու վերջանում քանի մի փայլուն ոսկիններով անշուշտ համեմատ գործի մեծութեան կամ փոքրութեան։ Այդ բանը կատարւում է երկու դատախազի հետն էլ, ի հարկէ առանց փոխադարձ գիտութեան։ Տարակոյս չըկայ, որ դատարանի մէջ յանցանքը նոցանից մէկի վրայ պիտի դրոշմուէր, բայց Չաքար աղայի համար մի շատ դիւրին բան էր տալ պէտք եղած բացատրութիւնը խեղճ դատապարտեալին։ Հասկացնելով նրան որ իր (Չաքար աղայի) բոլոր չարաչար աշխատանքները ի դերեւ հլան լոկ այն պատճառով, որ նրա (դատապարտեալի) անպիտան հակառակորդը քառասպատիկ կաշառ է տուել իր (Չաքար աղայի) թուրք պաշտօնակցին։ Այդպէս է վարուել նա իր 5—ամեայ պաշտօնէութեան մէջ (նա միշտ ձրի է վարել իր պաշտօնները) հաղաբաւոր մարդոց հետ։ Ըստ նրա քաղաքագիտական հայեացքների չըկար աշխարհի մէջ ոչինչ այնքան անխելք ու յիմար, քան կաշառ ուտել միայն մի կողմից, «Աւելորդ պատառը բողազը չի ծակեր» — ասում էր նա — «Ինչո՞ւ մէկ կողմից առնել քանի որ երկուսիցն էլ կարելի է»։

Եւ մարդը յաջողում էր։

Բայց լինում էին նաև ամիսներ, երբ փոքր ինչ զբոսատութիւն էր տիրում գաղապատանական գործերում։ Այդ լաւ բան չէր, եւ մեր գիւնագէտն էլ հաստատ համոզված էր, թէ լաւ բան չէր։ Ուստի նա մտնում էր սրճարաններ ու շուկայի ծակուծուկեր։ Հոռոտում էր, ականջ դնում ու գտնում մարդիկ, որոնց պատճառ չէր պակսում իրարմէ դժգոհ լինելու։ «Դէ՛, քեզ տեսնեմ, Չաքար աղայ», — խրախուսում էր նա ինքն իրան և այնպիսի ինտրիգներ սարքում նրանց մէջ, որ ինքը սատանան չէր կարող հասկանալ։ Չաքար աղան, իբրեւ լարեկամ, մատնանիչ էր անում նրանց այն ժամանակ արդարադատութեան տետանը և բաց անում իր «սակարան»-ը։

Երբեմն նա խորհուրդ էր տալիս իր այցելուներին այսչափ ոսկի էլ տանել այն ինչ թիւրք էֆէնդուն։ Իսկ երբեմն էլ ինքն իր ձեռքովն էր անում այդ, երբ խնդիրը աւելի լուրջ բաների վրայ էր։

Եօթանասուն թուականներից Սահմանագրութիւնը մուտք է գտնում Վասպուրական¹⁾ ու

¹⁾ Թէև Սահմանագրութիւնը հաստատուեցաւ 1860 թուականին, բայց նա երկար ժամանակ մնաց գործածական միայն Պոլսոյ և նրա մօտիկ գաւառներէ համար, Վերջին տարիներս միայն աշխատանք է լինում մօցնել այդ ներքին-վարչական օրենսդր. նախ. հեռուոր գաւառներում։

մի նոր ասպարէզ տալիս մեր Զաքար աղային իր շահատակութեանց համար:—Տասերկու տարի շարունակ նա մնում է Թաղական ու ծծում բոլոր թաղեցիների արիւնը: Թաղական խորհրդարանն էլ մի աղքատի գատարան է: որտեղ հանձարեղ Զաքար աղան ունի իր գերագոյն ազդեցութիւնը միւս վեց պաշտօնակիցների վրայ: Ժողովուրդն էլ նրա բաղդից վիճող, կռուող, վրէժխնդիր ու զատամոլ ի վայելում նրա լայն գրպանի:

Թաղի եկեղեցում նա վարեց նոյնպէս երկար տարիներ երէցփոխի պաշտօն ու այնպէս լուկեց, կողոպտեց եկեղեցու դրամները, որ քիչ էր մնացել նրա սուրբ սպասներն էլ ծախէր: Թաղի հասարակութեան յանգուզն փոքրամասնութիւնը մեծ ճիգոր թափելով յաջողուց նրան հանել սյնտեղից ու հաշիւ պահանջեց: Զաքար աղան շատ խնդաց նրանց տխմարութեան վրայ ու ներկայացնելով մի գեղեցիկ բուխհալտերական հաշուեկշիռ, մի քանի հաշար զրուշի էլ պարտք դրեց կողոպտուած սնգուկի վրայ:

Բայց Զաքար աղան չէր բաւականանում այդ ուղղակի տուրքերով նա դրած էր իր հայրենակիցների վրայ նաև քանի մի անուղղակի տուրքեր: Սոփորական բան էր նրա համար զանազան մթերքներ առնել նրանցից ապառիկ, բայց ի հարկէ երբէք չը վճարելու պայմանով:

Այդ բանը նա անում էր մանաւանդ տգէտ գիւղացիների հետ: որոնց քանի մի ոսկի պարտք տալով քամում էր նրանց բոլոր կարողութիւնը: Նա շարունակ պարտք էր վերցնում նոյնպէս իր աղքատ զրացիներից՝ քանի մը աւուր՝ համար, բայց այդ քանի մը օրը՝ նա վճռած էր յետաձգել մինչև հանդերձեալ կեանքը: ուր շատ մութ հաներ պահուած էին նրան ներկայանալու:

Մէկ անգամ բարեկամի մը հետ անցնում էի ես փողոցով:

— «Ասեղ առէ՛ք... մախարնայ (ВАТОКЪ НЫТКЪ) առէ՛ք... ծամոն առէ՛ք»... — լսեցի ես մի ահեղնագոյ ձայն յետեւ:

Անմիջապէս յեմ եմ նայում և ի՛նչ տեսնում... Մէկ վաթսուհամեայ յաղթանգամ, բարձրասակ ու պարարտ ծերունի, մէջքին շալկած մի ծրարիկ, Աղիքներս գալարուեցան. — «Ո՞վ է այս մարդը» — հարցուցի ես ընկերոջս սարսափահար ու տեսայ մի ակընթարթում մեր կողքին նստած տղաների խումբ մը, որ մարում էր ծիծաղից ձերուհու այդ անսովոր ու խրոխտ ձայնի վրայ:

— Ա՛խ: Զաքար աղայ, — մրճջաց ընկերս, մի գորովալից հայեացք նետելով այդ անշնորհք «Ասեղ ծախողի» վրայ, — Ա՛խ, Զաքար աղայ, թէ որ ասեմ՝ «գետինն անցնի» — գետինն ամսոս է քեզ համար...

—Գու Կորէժենց Ջաքար աղան կը ճանչնաս,
—հարցուց նա ինձ արագութեամբ:

—Կը ճանչնամ:—պատասխանեցի ես:

—Ախ, գիտե՞ս թէ քանի մարդու տուն է քանդել էդ նզովից արմատը... Էս խեղճ մարդը —Բաղսար կ'սսեն ինոր—մի պատուական վաճառական էր: Դատ մը ունէր քանի մի տարի առաջ, Ջաքար աղան 50 ոսկի կաշառ ուտելէն զատ էնպէս խառնակեց գործը, որ խեղճ մարդու դատն աւրուաւ ու խանութն էլ վրան գնաց...

—Իրա՛ւ, —բացականչեցի ես:

—Բայց այդ բաւական չէ, Յետոյ ի՞նչ անի էդ փուճ Ջաքար աղան, որ խեղճ Բաղսարին մահուան դուռը ձգէ:—Բաղսարը այգիով տուն մը ունէր, որ կ'արժէր մօտ 200 ոսկի: Ջաքար աղան մօտիկ բարեկամութիւն կը հաստատէ անոր հետ: Քանի մը անգամ դաւաթ (խնձոյք) կը տայ, իր տուն կը տանի: Մէկ անգամ էլ իր նման երկու փուճ բարեկամաց հետ Բաղսարը կ'առնեն կը տանեն մէյխանայ (գինետուն) մը: Աղէ՛կ-մը կը զինովցնէ խեղճ մարդը ու մօտէն ստորագրութիւն կ'առնի, թէ նա (Բաղսարը) 40 ոսկով ծախած է իրեն (Ջաքար աղային) իր միւլքը... Հիմայ այդ խեղճ թշուառ կանը մնացել է առանց տուն ու տեղ և իր ահագին

ընտանիքը կը պահէ էդպէս փողոցների մէջ բռնալով...

—Շամոն առէ՛ք... մախարնայ առէ՛ք... ասեղ առէ՛ք...—լսուեցու նորէն թշուառ Բաղսարի տարօրինակ ձայնը ու սարսուռ անցաւ ամբողջ նեարդերիս մէջ:

—Բայց գիտե՞ս թէ,—շարունակեց ընկերս—քանի՞ Բաղսարներ կան այսօր Վանայ մէջ, որ կը տառապին այդ անհագի մարդու երեսէն՝ յետին աղքատութեան մէջ...

Ելգ սրտաճմլիկ դէպքից յետոյ ես երբեք չըկարողացայ մոռնալ խեղճ Բաղսարի պատկերը: Կարծես հեմայ էլ, երբ գրում եմ սոյն տողերը, կանգնած է նա առաջս, որպէս մի մարմնացեալ կեղեքում: ու իր անհոգ, կոպիտ ու անընտել ձայնով սիրտըս ծակելով՝ գոռում: Շամոն առէ՛ք... Ասեղ առէ՛ք... Մախարնայ առէ՛ք...:

Ասացի որ 70-երորդ թուականներին Սահմանադրութիւնը հեմք ձգեց Վասպուրականում: Ջաքար աղան երեք անգամ Թաղական ընտրուեցաւ⁹⁾: Ընտրութիւններից առաջ նա հաւաքում էր իր տուն քանի մի տասնեակ թաղեցիներ և նոցա մի փառաւոր խնձոյք տալով ու

⁹⁾ Ըստ Սահմանադրութեան, Թաղականութիւնը փոխւում է 4 տարին մէ անգամ:

գլխները տաքցնելով՝ բացէի բաց առաջարկում էր, որ քուէն տան անպատճառ իրեն ու այս ինչ մարդոց, նա նրանց պատուիրում էր նոյնպէս պրօպագանդա անել իրենց ծանօթ շրջաններում։
Նա չէր խնայում այդ բանի համար նաև քանի մի շրջան խնայում էր ինչ ինչ մարդոց ձեռք։ Այդ միջոցներին նա սովորականից դուրս ուրախ ու բարի դէմք էր ստանում ու թաղեցիկներին ճանապարհին կամ սրճարանի մէջ հանդիպելիս նրանց բէֆն ու ողջութիւնն հարցնում։ Իսկ բուն ընտրութիւնից երկու օր առաջ նա պատրաստել էր տալիս իր մի ծանօթ վարժապետին քանի մը հարիւր քուէ, ու ցրվում իր կտրիչ գործակալների ձեռքով ամբողջ թաղեցիկների մէջ։... Ճիշտ երկու օրից յետոյ Ջաքար աղայ Կորէժեանի վարչական կաբինէթը ընտրւում ու վաւերանում էր—'ի մեծ պարծանս՝ Ասսպուրականի'—քուէից «մեծամասնութեամբ» ու Սահմանադրութեան պահանջած «ամենայն օրինաւորութեամբ»։... Կեցցէ՛ Սահմանադրութիւն։
Սակայն պէտք է ասած, որ Սահմանադրութեան այդօրինակ գործադրութիւնը Ջաքար աղայի բացառիկ հեղինակութիւնը չէր, այլ դա մի ընդհանուր սովորութիւն է՝ Ասսպուրականում։...

1) Ըստ Սահմանադրութեան, բոլոր տեղական քուէները տրւում են թղթի վրայ։

Ջաքար աղան մի անուս մարդ էր, նա հազիւ կարող էր կարգաւ ու գրել մի բան։ Բայց նա օժտուած էր բնութիւնից մի ընդարձակ հանճարով ու խորագիտութեամբ։ Շատ դժուար էր ճանաչել նրա ներքինը իր հետ խօսած ժամանակ։ Երոպական շատ քիչ քաղաքագէտներ ընդունակ պիտի լինէին մրցել նրա հետ, նա ունէր մի զարմանալի ընդունակութիւն ազդելու մարդկային արարածների վրայ, նրա մէկ հայեացքը բաւական էր շատ անգամ նուաճելու տկարամիտ մարդոց միտքն ու սիրտը։ Նա պատկանում էր վերջապէս մարդկանց ոյն որոշ խմբին, զորս յաւ ճանաչելու համար պէտք է Արգոսի աչքերով քննել իրանց թուլած հետքերը։

Հանգստեցնելի կենսագրութիւնը աւարտելու համար աւելացնենք նաև որ նա ամեն առաւօտ ժամ էր գնում ու ջերմաջերմ աղօթում։... Եւ որ նրա մահը մի ցնծութեան օր էր իր բոլոր համաքաղաքացիների համար։

Պ. Աշոտը դեռ չէր վերջացուցել իր անհատնում պատմութիւնները Ջաքար աղայի կեանքից, երբ եկեղեցուց դուրս ելնող ստուար րազմութիւնը մի նշան եղաւ մեզ համար թէ թաղման թափօրը պիտի քայլէ 'ի գերեզմանոց, Ոտքի ելանք։

«Ի՞նչ տեսնե՞ս այս ուրախ բաղմունքիւնը... — ասաց ինձ խօսակիցս — կարծես ամէնքն էլ հարսանիք կ'երթան և ոչ թէ թաղման տխուր հանդէսը»:

Ե՛ս հաստատեցի պ. Աշոտի խօսքերը ու ընկանք թափորի յետև համրաքայլ:

— Բարե՛ք ձեզ, — ասաց ու ձեռքս բռնեց՝ կարծես յանկարծ գետնից բուսած՝ մի անծանօթ երիտասարդ:

Ես նայեցի զարմացմամբ նրա երեսին: Անծառօթ մի քսանամեայ նիհար երիտասարդ էր: Նրա բեղերը հաղիւ կըմրային ու կաշուին չըպած ծնօտները ածիլուած էին: Փոքր, փայլուն աչքերը անհանգիստ թռչկոտում էին և երեսի ամբողջութեան մէջ երևում էր ինձ մի ինչոր անհամակրելի բան:

— Այս մեր Բիսմարկին լաւ կը ճանչնա՞ք, — հարցուց նա ինձ անմիջապէս, ցոյց տալով հետուից Զաքար աղայի դագաղը:

— Քանի մը անգամ միայն խօսած եմ իրեն հետ, — պատասխանեցի ես:

— Բայց ի սկսկան Բիսմարկի հետն էլ ծառօթութիւն ունի՞ք — հարցուց նորէն անծանօթս:

— Ո՛չ, ես Բերլին գնացած չեմ...

— Ի՞նչ ծիծղա՞ք վրաս, էֆէնդի... Ես գիտեմ որ Բերլին գնացած չէք, բայց մի՞թէ ֆրանսերէն լրագիրներէն տեղեկութիւն չ'ունիք այդ գերմա-

նական հանձարի վրայ, — հարցուց նա, առանձին կերպով շեշտելով «գերմանական» բառը:

— Հա՛, այդ ուրիշ խնդիր է, — պատասխանեցի — բայց «գերմանական» հանձարի վրայ ես իմ տեղեկութիւններս քաղում եմ հայ լրագիրներից:

— Ուրեմն ոչինչ... հայ լրագիրների մէջ շատ քիչ բան կարող էք գտնել նրա մասին... Ես կըկարդամ մի քանի ֆրանսական թերթեր...

— Ձեր անունն ի՞նչ է, — ընդհատեցի նրան:

— Մարգար Պոչովեան, — Այդ ֆրանսերէն թերթերին նայելով, Բիսմարկը լաւ ալճերրայ գիտէ եղբր... Եւ այդ շատ բնական է. առանց ալճերրայ գիտնալու, նա չէր կարող այդ տիեզերական նշանակութիւնն ունենալ... Օ՛ր մե՛ծ գիտութիւն է ալճերրան...

— Գիտէ՞ք դուք ալճերրա, — ընդհատեցի ես:

— Այո՛, նոր եմ սկսեր, բայց մինչև 2-դ աստիճանի հաւասարութիւնները հասած եմ. խեղդիրներ լուծելու մէջ շատ վարժ եմ... Մեծ բան է ալճերրան... Եւ եթէ Բիսմարկ, Գլադստոն, Սալիսբերի, Ֆրէյսինէ, Կալիօկի և այլք՝ իրենց «քառասնամեայ ծաղիկ հասակին մէջ» այդպիսի յառաջադիմութիւններ կըցուցնեն, կարելի է գուշակել, թէ ի՞նչ հրաշքներ պիտի գործեն մինչև իրենց «ծերութիւն հասնելը»...

— Ի՞նչ օրտեղէն գիտէք նոցա տարիքը, — հարցուցի ես։

— Պրանսերէն թերթերէն... կասեմ որ հայ լրագիրներէ մէջ բան չկայ կարգաւ... Ես գրեքեր էլ կը կարգամ։ Հիմա ձեռքիս է Voltaire ի Dictionnaire philosophique-ը... Ա՛խ, ի՞նչ անուշ է այդ Dictionnaire-ը... մարդ կարծես նորից կը ստեղծուի, երբ այդպիսի հոյակապ երկեր կը կարգայ...

Բայց մենք հասանք արդէն գերեզմանոցը, որ 5 բոպէ միայն հեռու էր եկեղեցուց, Չեմ յիշում ինչպէս եղաւ, որ Մարգար Պոչովեանը անհետացաւ ամբոխի մէջ։ Պ. Աշոտը խնդալուց թուլացած՝ նայում էր վրաս։

— Լաւ ճանչցա՞ր էտա մարդը, — հարցուց նա ինձ, շարունակելով ծիծաղել։

— Ո՞վ է այդ, ասացէ՛ք խնդրեմ, — աղաչում էի ես։

— Խանութի մը աշակերտ է, Պոչովենց Մարգար կ'ասեն, բայց թշուառականը շատ աշխատասէր է. իր բոլոր գիտցածը ինքնաշխատութեամբ է ձեռք բերել։ Չարշի (շուկայ) մարդիկ շատ կը խնդան վրան... Իր բոլոր խօսածները մեծ մարդոց վրայ է և մեղ բոլորովին անձանօթ մարդոց վրայ... Ինչ որ հարցնես — պատասխան կը տայ. բայց չեմ գիտեր աղորթ բան գիտէ՞ թէ չէ...

— Բայց առհասարակ ի՞նչ կարծիք ունին դրամասին, — հարցուցի նրան։

— Վըխնդան ջանքմ (հոգիս), ամենքն էլ կը խնդան վրան... Թշուառականը ինքն էլ շատ պարծենկոտ է ու խի՛ստ մեծ համարում ունի իր վրայ... Ե մի աւելորդ անուն էլ ունի, չեմ գիտեր՝ լսե՛ր ես թէ չէ...

— Ո՛չ, լսած չեմ։

— Պրան կ'ասեն Աշխուհէ Էփէս — ասաց ու քահնապետ խնդաց պ. Աշոտը։

— Այստեղ դրա նման ուրիշ մարդիկ էլ կան, հարցուցի ես։

— Չէ՛, էդ մէկ հատն է...

— Լաւ կը լինէր, — ասացի ես խնդալով — Լաւ կը լինէր, որ մէկ հատ էլ ուրիշ «Մարգար Պոչովեան» ունենայիք, որպէս զի Աշխուհէ Էփէս ձեզ մօտ լինէր և Վանցիք այն ժամանակ այլևս ուրիշ բանի պէտք պիտի չըզգային։

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ

ԳԵՈՐԳ ՃԳՆԱԽՈՐԸ

Ահա երեկոյ գնացել էի Մելքոն վարժապետի տուն ծիրան ուտելու։ Այնտեղ գտայ նաև իր երկու ծերունի դրացիները, մուղսի Մանուկն ու մուղսի Կարապետը։ Ըստ երևութիւն, դոքա երկուսն էլ ութսուն տարեկանից պակաս չէին, թէև ժիր ու առողջ, և առջինը ինձ նախածանօթ էր, իսկ երկրորդին ես երբէք տեսած չէի։

Մի մի գաւաթ արաղ խմելուց յետոյ, մենք ելանք այգին և նստանք խոտի մէջ, պատրաստուած մինգարների վրայ, Մելքոն վարժապետն ելաւ ծառ, որ ծիրան թափթըփէ, իսկ նրա փոքրիկ տղաներն և աղջիկները ժողովում էին իրանց փեշերի մէջ այդ ընկած պտուղները՝ հերերին մատուցանելու համար։

Երեքս դիտում էինք հեռուից դոյն տեսարանն ու խօսակցում։ Նախ և առաջ ծանօթացնեմք ընթերցողին մեր Մանուկ աղայի հետ։

Այդ պարզ ու շատախօս ծերունին իր երիտա-
սարգութեան մեծ մասը անցուցած էր Վ. Պոլ-
սում: Նա ճիշտ հինգ անգամ էր գնացել այն-
տեղ, միշտ երեքական տարի մնալու պայմանով:
Նա այնտեղ «այվազութիւնից» զատ երբեք ու-
րիշ բան արած չէր: Այվազութիւնը Պոլսոյ մէջ
զանազան տեսակ է լինում և այնպիսի մի բա-
ղադրեալ պաշտօն է, որ չէ կարելի հայերէն
մի որոշ բառով արտայայտել:—Որչափ մի թուր-
քի տուն (կամ հայի) հարուստ է Պոլսում,
այնքան պարզ ու որոշ է նրա «այվազները»
պաշտօնը: Բայց որովհետև մուղսի Մանուկը
միշտ միջակ կարողութեան տէր մարդոց է հան-
դիպել, նրա պաշտօնը բաղկացած է եղել միա-
նուագ՝ դռնապանութիւնից, ծախսարարութիւ-
նից, լաքէյութիւնից և ձիապանութիւնից:

—Բայց ժամանակ կ'էլնէր,—ասում էր նա,
—որ ուրիշ գործ էլ կ'ունենայի: Մեր Մուստաֆա
բէյն (իբր անգլիացի) շատ անգամ իր բարեկամներով
կ'երթար ծովի ափ՝ այգի մը: Ես էն աւուր
բոլոր կերակուրները՝ ամաններով ու հացով՝ կը-
շարէի մէջ մէկ մեծ սինու ու գլխիս գնելով,
կըտանէի բէյի դաւաթ (խրախճան, հրաւեր):

Եւ նա խնդալով աւելացնում էր, թէ իր շատ
անշնորհք պաշտօնակիցներ երբեմն փորձանքի
հանդիպելով, այդ ահագին սինին գլխից վայր
էին ձգում:

Մուղսի Մանուկը Պոլիս եղած ժամանակ
երբեք չէր մոռանում իր ընտանիքին ապրուստ
ուղարկել, իսկ հայրենիք վերադառնալիս նա
բերում էր իր հետ յետաձգուած 30—50 ոս-
կինները: Այդ զրամով նա մէկ երկու տարի ուրախ
օրեր էր անցկացնում իր ընտանիքի հետ և մը-
նում պարապ, Լամէն վերադարձին նա աշխա-
տում էր նոյնպէս նորոգել և մեծացնել իր տունն
ու այգին: Փողը վարջանալուն պէս, նա նորէն
ուղևորւում էր Պոլիս, նա ցաւում էր որ չէր
իմանում ուրիշ որևէ արհեստ, իսկ իր երկու
տղաները նա յանձնել էր սովորին ¹⁾: Քսան
տարի առաջ հինգերորդ անգամ հայրենիք վե-
րադառնալով, նա գտաւ նոցա լաւ վարպեա
եղած և այլևս ձեռք քաշեց իր թափառական
կեանքից: Նա շատ չէր էլ ափսոսում իր կորց-
նելիք վաստակի վրայ, որովհետև վերջին տա-
րիները նա նկատել էր, որ Պոլսոյ թուրք և
հայ Կրեսոսների ելմտական անկումը լաւ ապա-
գայ չէր գուշակում պանդուխտ այվազների հա-
մար: Նա կարգեց (պսակեց) իր երկու տղաներին
և մնացած փողով մէկ տրտ էլ առնելով, հան-
գիստ նստաւ իր համար:

Մուղսի Մանուկը իր հայրենիքի մէջ չունի
որևէ պարապմունք տնէն դուրս. մշակում է

¹⁾ ԱՅՈՐՆ Վանցոց մեծամասնութեան հագած ոս-
նամանն է, յար և նման մեր խմբէլներէ չոտերէն:

տան այգին ու երբեմն միայն հանդիպում գիւղ՝
իր արտը տեսնելու։ Ջաւահիրը հաւատարիմ
են իրան և լաւ են պահում զինքը։ Զուկներն աւել
նիւթական կարողութիւն։ Նա չէ ունեցել հե-
տեւապէս և որեւէ նշանակութիւն իր հայրե-
նակիցների աչքում։

Բայց պարագութիւնը ձանձրացուցել էր նը-
րան և վերջին տարիներ օրու ան մեծ մասը անց
էր կացնում նա փողոցում։ Նստած իր դրան
մօտ եղած մի քարի վրայ։ Իրրեւ մի հարկա՛տն,
նա բռնում էր այդտեղ բոլոր անց ու դարձ ա-
նողներին և հարցնում նոցա քէֆը, ողջութիւնը՝
տան վիճակը, քաղաքի լուրերը, նրանց հայրե-
րի ու պապերի պատմութիւնը և այլն և այլն։
Եւ այդ բանի համար նա ոչինչ խտրութիւն
չէր գնում ծանօթի ու անծանօթի մէջ, Բայց նրա
շատախօսութիւնից տաղտկանում էին մարդիկ
և միաձայն որոշեցին չըճտնաչել այդ ինքնակոչ
հարկահանին։ Նրանք շատանում էին միայն
բարեւ տալով ու վազում էին առանց յետ նայե-
լու աւանջախից լինելով ծերունու բոլոր թա-
խանձանքներին։ Սակայն հաջի Մանուկը յուսա-
հատուող մէկը չէր։ Ընայնամի տակ թող էր-
թան ամենքն էլ — ասում էր նա — Մարգարէ
յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի։ Թող սիր-
տիր էլնեն (կորչեն) բիւթիւնն էլ։

— Ինոնք չեն գիտեր, որ չդադ գաղայ կա-
ւուշմաղ, ադամ ադամայ կաւուշուր²⁾... Մեր
աշխարհ մարդ չի պակսեր, ամէն օր մեր փո-
ղոց տաս, քսան գիւղացի կ'երթայ կուգայ...
ինոնց հետ կաբար տալը դահա՛ն անուշ է...
Եւ այնուհետեւ նա բռնում է խեղճ գիւղա-
ցիների օձիքը։

— Բարի՛ երթաս, ախպեր, ո՛ւր բարով, — դի-
մում է նա առաջին հանդիպողին։

— Աստծու բարին, կ'երթամ քաղաք...
— Արի՛ ասեմ։

Հնազանդ շինականը մօտենում է։
— Անունդ ի՞նչ է, ախպեր։

— Մըրտօ քե ծառայ։
— Մըրտօ Աստծուն ծառայ, Աստծուն ծա-
ռայ... դու շատ անուշ մարդ կ'երեխս։ Զեր
գեղի անունն ի՞նչ է, բալաս...

— Խարակոնիս։
— Օ, Խարակոնի՛ս, Խարակոնի՛ս... հայ
գիգի դիւնիա... Գիտե՛ս, բալաս, ի՞նչ օրեր
եմ անցուցել ձեր գեղ... Ի՞նչ քէֆեր եմ արել...
Զեր ուէս³⁾ Պօղոսն հալա կայ, բալաս...

2) Սարը սարին չի մօտենայ, մարդը մարդուն կը-
մօտենայ։

3) «Ուէս» եւն կոչվում Տոճկաստանի գիւղապետները։
Բայց ուէս (ըէիլ) թիւրքերէն ասել է նոյնպէս «նա-
խազան», — Բալադիէ ըէիլի՝ նախադա՛ն քաղաքապե-
տական ժողովոյ։

— 2է, մեռած է,
 — Քանի՞ տղայ ունի,
 — Երեք,
 — Աստուած պահի... Մեծ տղան ի՞նչպէս է,
 ի՞նչ կ'անի,
 Գիւղացին պատմում է ինչ որ գիտէ,
 — Օրթանջին (միջին) ի՞նչպէս է,
 Գիւղացին նորէն պատմում է,
 — Պատիկ տղան ի՞նչ կ'անի,
 Գիւղացին դարձեալ իր իմացածն ասում է ու
 մէկնելու հրաման խնդրում,
 — Կաց, բալաս, քե բան պիտի հարցնեմ:
 Ձեր գեղի երես ժողովելը վե՞ր (ո՞ւմ) վրայ է,
 — Գիւղում ջիւրաշենց Կարապետ աղի ձեռքն
 է...
 — Աջաբա (արդեօք) նեղութիւն շատ կըտայ
 ձե, բալաս,
 — Աստուած ինոր տունն աւեր չ'անի... կը-
 տայ, հապա չի՞ տայ...
 — Աւոր, աւոր, (վայ, վայ), էն ի՞նչխ
 կ'անի...
 — Ի՞նչխ պիտ' որ անի... կտոր մը որ վեր-
 դին (տուրք) ուշացուցինք, — նա՛ (ոչ) տաւար
 կըթորկի (կըթողնի) մեր տուն, նա՛ ոչխար կը-
 թորկի, նա՛ ջիւղ (կապերտ), նա՛ բան... բիւ-
 թիւնն էլ կ'առնի կըքաշի, — Աստուած ինոր
 տունն աւերի, որ մե հի՛չ մէկ օր բահաթ (հան-
 գիստ) չի թորկեր...

— Հիչ գողութիւն կ'անէ՞ք, ցորնէ՞ն, խոտէ՞ն
 բան — ման կըպահէ՞ք հիչ...
 — Մենք կանա՛նք ինոր երեսէն բան ծածկել...
 Ինչքան դար ցորեն էլնի, բիւթիւնն էլ դաջել
 (դրոշմել) կըտայ, ցորեն մը չենք կանայ պախել
 մե, խել (չիւղ) մը խոտ չենք կանայ թագցնել...
 Խերու, խերղնամ (անցած տարիներ) որ կառ-
 վարութիւնը մեր գեղի երեսը չըծախեց, մենք
 դահա (աւելի) բահաթ էլանք, զարթնեցրը (ոս-
 տիկան) մե էսքան դար զուլում (հարստահարու-
 թիւն) չէին տար... Ա՛խ մեր իշխաններ՝...
 Մնաս բարի, աղայ, քաղաք կ'երթամ, աջալայ
 եմ (շտապում եմ), — ասում է ու մէկնում յան-
 կարծ մուղսի Մանուկի «բալան»:
 — Մըրտօ ախպէ՛ր, Մըրտօ ախպէ՛ր, արե՛ք բե
 բան ասեմ, — կանչում է հապճեպով ծերունին:
 Գիւղացին նորէն հնազանդւում է,
 — Բալաս, ձեր գեղ Տէր Յովհաննէս մը կար,
 էն մըկայ սաղ ի (ո՞ղջ է),
 — Հրաման քե, սաղ ի...
 — Աստուած սիրես, էն մըկայ ի՞նչխ է, ա-
 ղէ՛կ է...

*) Վասպուրականում թէ՛ քաղաքացի և թէ՛ գիւղա-
 ցի հարուստները իշխան, են՝ կոչւում... Մըրտօն
 ակնարկում է այստեղ քաղաքի իշխաններին, որոնցեց
 շատերը կապալով են վերցնում տէրութիւնեց գեղերի
 հարկահանութիւնը:

Գիւղացիին պատմում է ինչ որ գիտէ:

— Էնիկ Ստամբոլ գնալու միտք չունի՞. . .

Գիւղացիին նորէն մի բան է ասում կարճ կերպով:

— Ինոր մէկ ախպէր Ստամբոլն ի՛նչ հիշ խաբար կ'այ ինոր մօտէն. . .

Գիւղացիին դարձեալ գոհացնում է նրան ու շտապով մեկնում:

— Մըրտօ ախպէ՛ր, Մըրտօ ախպէ՛ր, արե՛ք բան կ'ասեմ:

Մըրտօն նայում է հեռուից խնդալով ու էլ չէ ուզում մօտենալ:

— Արե՛, բալաս, քե հարկաւոր բան կ'ասեմ, չէ՞ դու իմ Մըրտօն ես. . .

Մըրտօն ամաչում է և քիչ էլ չողոքորթում նրա փաղաքշանքներից ու մօտենում է դարձեալ նրան: Նա միևնոյն ժամանակ հետաքրքրւում է ծերունու «հարկաւոր բանով»:

— Ձեր գեղ մըկայ քանի տուն կայ, բալաս. . .

Էլ չէ համբերում մեր Մըրտօն ու գլուխն երկու ձեռքով բռնելով, այնպէս է ճողոպրում մազապուրծ, որ տաս ձիաւոր յետևից ուղարկես, այլևս չեն կարող նրան բռնել. . .

Բայց մուղսի Մանուկը հաստատամիտ էր և ոչինչ չէր արգելում նրան գտնել մի ժամից յետոյ մի ուրիշ Մըրտօ, օրինակ Կիկօ, Սըկօ և այլն: Եւ այդ՝ ամէն օր: Այդպիսով նա տեղեկութիւններ էր ստանում բոլոր գիւղերի վրայ

և ներկայանում էր գիւղացոյց՝ իբրեւ անձնական ծանօթ բոլոր մարդոց ու հանգամանքների: Եւ նա դարձել էր աշխարհագրութեան մի կենդանի գիրք, որի մէջ ուզողը կարող էր կարդալ համայն Ասսպուրականի կեանքը: Բայց վերջը գիւղացիքն էլ դաւաճանում էին նրան և մէկ անգամ փորձանքի հանդիպողը դեռ ևս նրան չըմօտեցած՝ պինդ կերպով վազում էր նրա առաջից. . .

Ահա այդպիսի մարդու հետ էր վիճակուած ինձ ուտել Մեւքոն վարժապետի ծիրանը:

Տղաները իրենց ժողոված ծիրանները լեցուցին մի մեծ պղնձեայ պնակի մէջ և Մեւքոն վարժապետը պաղ ջուր լեցնելով վրան, մատոյց մեզ ու ինքն էլ նստաւ:

Մեւքոն վարժապետը մի խեղճ ու բարեսիրտ, 45 տարեկան մարդ է:

— Քանի՞ տարի է, որ վարժապետութիւն կ'անես, — հարցուցի նրան:

— Աֆանդըմ, ես սկսեմ եմ 1866-ին, հաշուիր տե՛ս քանի՞ տարի կը լինի. . . Առաջ ես երեք տարի գիւղը մնացի, յետոյ մեր թաղեցիք հրաւիրեցին ինձ մեր վարժատան համար: Գիտե՞ս թէ ի՛նչքան կըզղջամ վարժապետութեանս համար. . . Բայց ի՛նչ անեմ, անցածն անցել է, «օլաջաղայ չարէ եօք»⁵⁾ — կ'ասէ թիւրքը: Ես

⁵⁾ «Պատահելու բանին ճար չըկայ»:

առաջ հիւս էին Բաղաք լաւ վաստակ չըկար, գնացի Բողազքեասան գիւղ, սեւ կըշինէի, գուժան կըշինէի, կըշահուէի, ես առաջ լաւ ձայն ունէի, շաբաթ—կիրակի օրեր տիրացու թիւն էլ կանէի, ինչպէս հիմայ, Մէկ տարիէն ետք գիւղացիք ինձ ասացին, թէ վարժարան բանալու միտք ունինք, դու մեզ վարժապետ եղիր, Ո՛վ կըմտածէր վարժապետութեան վրայ, ես չէի ընդուներ, բայց կըստիպէին թէ չիլլահ (անպատճառ) պէտք է լինիս, ճիշդը խօսելով, ես իմ արհեստէս շատ լաւ չէի շահէր, յիմարացայ ու ընդունեցի նոցա առաջարկութիւնը, Այս էլ պէտք է ասած, որ էն ժամանակ Վասպուրականի ոչ մի գիւղի մէջ դեռ ևս վարժարան բացուած չէր և Բողազքեասանը եղաւ առաջին օրինակը:

— Իրա՞ւ, — բացականչեցի ես:

— Հրաման քե, հրաման քե, — հաստատեցին երկու ծերունիները:

— Արդեօք այդ վարժարանը Բողազքեասանցիք ինքնայորդոր բացին, թէ դուք էիք համոզել կամ մի ուրիշը:

— Ոչ դք չէր համոզած նոցա, Յաճախ քաղաք գալով, նոքա այցելած էին այստեղի վարժարաններն ու իրենք յղացել այդ միտքը:

— Ուրեմն եթէ Բողազքեասանը Վասպուրականի անդրանիկ գիւղական — վարժարանն է ունեցել, — ասացի ես պ. Մեղքոնին — դուք էլ

նրա առաջին գիւղական վարժապետն էք եղել, Այդ տալիս է ձեզ մի պատմական նշանակութիւն:

— Ողջ մնաք, էֆէնդի, — ասաց խնդճն ու ամջըցաւ համեստութիւնից:

— Բաղաքի վարժարաններն էլ շատ հին չեն, — վրայ բերաւ ծանրութեամբ մուղսի Վարապետը — հալա քառասուն տարի չըկայ նոցա բացուելը, եւ արդարեւ, ես յետոյ ստուգեցի, որ Վանայ բոլոր կրթարանները բացուած էին պաշտօնապէս Մատթէոս պատրիարքի կոնդակով 1848 թուին, նոցա բացման ու բարգաւաճման մեծ զարկ էին տուած Վասպուրականի այն ժամանակուայ Առաջնորդ Գաբրիէլ եպիս. Շիրոյեանը, Յակոբ վարդապետ Թովուղեանը և Վանցի հռչակաւոր Շարան բէյ Շարանեանը:

— Վարժապետութեանդ համար ի՞նչու ես զղջացել, — հարցուցի պ. Մեղքոնին:

— Եղբայր, ի՞նչպէս չըզղջամ. . . ճիշտը խօսելով, եթէ ես արհեստաւոր մնայի, երբէք պիտի չըլսէի այն անարգանքները, որ հիմայ կուտեմ, Ամէն Թաղական, ամէն իշխան իրաւունք կըհամարի իրեն բոռալ վրաս, իսպառուտել ու անպատուել զիս, — Անցեալ օր երգիչներով գնացել էինք Մարտիրոս աղայի հարսանիք, Տղաները այնտեղ «Ծիծեռնակ» երգեցին, Այդ երգը այստեղ նոր է և ես իմ գիտցած եղանակն էի ուսուցել, Մեր թաղական — աղաներն

էլ էնտեղ էին. էլ աչքը գոցեցին ու բերանը բացին. — «Ծօ՞, Մեկքոն վարժապետ, — ասացին — էն հարիւր շրուշն⁶⁾ հարամ չէ՞, որ կ'առնես մեր վարժատնէն ու տղաներին զատ չես ուսուցեր . . . Էդ եղանակ է, որ ատոնք կ'ասեն . . . »: Յետոյ բաշլայեցին (սկսեցին) ուրիշ շատ ծանր խօսքեր էլ ասել, բայց ես մնջայ, քար կտրայ — ի՞նչ ասէի. Եւ այդ անպատիւ խօսքերը ինձ կ'ուղղւէին երկու հարիւրից աւելի բազմութեան մէջ . . .

Նա լռեց մէկ րոպէ ու շարունակեց.

— Կարելի է հրամանքդ ասես, թէ ի՞նչու համբերեցի ես ու պատասխան չըտուի. Ես առաջ, ճիշդը խօսելով, այդպէս չէի, բայց քիչ քիչ վարժուեցայ. Տեսայ, որ բոլոր վարժապետներն էլ այնպէս կ'անեն. Ես համոզուեցայ որ վարժապետութիւնը մի ծառայութիւն է ու մուրացկանութիւն, ուղես, չ'ուզես՝ պէտք է գլուխդ ծռես . . . Եւ քանի անգամ պատահած է, որ երբ Թաղականները ամսականներս տուեր են ինձ կտոր կտոր և իբրեւ մուրացկանի մը, — ես ցաւ եմ յայտներ ու ասեր, թէ մուրացկան խօչեմ ես, որ այդ ձեռով փարայ տան . . . «Ասոր խօսքերին նայեցէք, ասոր խօսքերին նայեցէք, — կատաղել է մեր հաջի Պօղոսը — ծօ, Մեկքոն վարժապետ, դու մայր (մի՞թէ, իցէ՞ թէ) իշխանի

⁶⁾ Տաս րուբլի.

մը տեղ կըղնես եղեր քե. . . վարժապետը որ մուրացկան չ'էլնի, էլ ո՞վ պէտք է էլնի. . . դու չե՞ս գիտեր էն թիւրքերէն (սօսքը) թէ «սարմայասը սանաթ՝ դիլինջիլք»⁷⁾. . . Էլ ի՞նչ յիմար յիմար խաբրներ կուտաս. . . Բայց կարելի է հրամանքդ ասես՝ «թէ որ սկուն ի՞ ի՞նչու վարժապետութիւնդ չես թողներ» — Բայց այդ էլ չեմ կարող. նախ որ ես իմ հիւսնու-թիւնս մոռցեր եմ. այսքան տարի է ձեռքս նա՛ ուրազ եմ առեր, նա՛ ուրնդայ, նա՛ եղրախան, Երկրորդ՝ շատ եմ ծուլացեր. Գիտե՞ս թէ մեր վարժապետութիւնը ի՞նչ թամբալութիւն կը բերէ մարդու վրայ. Ես միշտ կառավարիչ եմ եղեր և ամբողջ օր գլուխս կըգծորացուցեմ 300 անկարգ տղայի մէջ⁸⁾. Օրական մէկ երկու դաս էլ «ծաղկոցի»⁸⁾ տղաներին կըտամ. Մարդ կարո՞ղ է օրական 8—10 ժամ էդա դժոխքի մէջ մնալ. . . Ես էլ կըտեսնեմ որ ճար չըկայ. «ջայ-նամ աշակերտաց գլուխ, կ'ասեմ, թո՞ղ զիրար ջարդեն ու սպանեն, ես էլ յիմար չեմ, որ ամսական 100 շրուշի համար կեանքս փճացնեմ» — կ'ասեմ ու կըքնանամ նստած տեղս: Օրական է՛ն քիչը երեք ժամ քնած կըլինիմ. . . Բայց որ արհեստիս երթամ, ի՞ հարկէ պէտք է լաւ աշ-

⁷⁾ «Անդամագլուխ արհեստը՝ մուրացկանութիւնն է»:

⁸⁾ Դրանք բոլորն էլ նստած են լինում մի ընդարձակ սենեակում:

խատեմ, որ հաց գտնեմ, Իսկ ես, ճիշդը խոսելով, այդ չեմ յարող, որովհետեւ արդէն փր-
չացուեր ու դախացեր (ծերացել) եմ... Ո՛հ,
անպիտանացայ, անպիտանացայ... .

Մեկըն վարժապետը հայր էր եօթ զաւակ-
ների: Այդ 100 զրուշը նա ստանում էր վերջին
տարիներին, իսկ առաջ նրա ռոճիկը ամսական
50 զրուշէն աւելի եղած չէ: Եւ նա միշտ պար-
տաւոր էր, բացի վերակացութիւնից ու դա-
սատութիւնից, նոյն թաղի եկեղեցու մէջ ա-
մենօրեայ տիրացութիւն էլ անել: Եթէ նա չու-
նենար իր հօր ժառանգութիւնից մնացած այ-
գիով տուն ու մէկ արտ, ի հարկէ չէր կարող
պահել իր ընտանիքը: Բայց իր ասելով նա ու-
նէր նոյնպէս բաւականաչափ պարտքեր, որ դի-
ղուած էին նրա վրայ 1879—1880 թուական-
ների Վանայ յայտնի սովի ժամանակից:

Մենք շարունակում էինք կուլ տալ մէկ մէկ
կարմիր ծիրանները ու լսում մուղսի Մանուկի
անվերջ շատախօսութիւնները: Մուղսի Կարա-
պետն էլ էր խօսում, բայց նրա ասածների մէջ
երևում էին կապ, խելք ու ծանրաբարոյութիւն:
Ըստ երևութին, նա շատ համեստ ու աղքատ
մէկն էր:

— Մուղսի, — դարձաւ դէպի նա առաջինը —

⁹⁾ «Ծաղկոց» է կոչւում այն կողմեր կըթառանի նա-
խապարտատական մասը:

մուղսի, միտդ կուգայ որ բեռ-Մուստաֆա
փաշի ժամանակ Լիմ անապատ բոլ ձմերուկ կե-
րանք, Հէյ... մըկայ մեր աշխարհ ինչքանտար
ի փոխուե... Մեր ժամանակ, էֆէնդի, սուրբ
Խաչին աշխարհի կէսը Լիմ կ'երթար... ուխտի
սէր կար, Աստուածասիրութիւն կար... Միտդ
կուգայ, մուղսի, Զըթէնքն էլ էնա տեղն էին,
լուսահոգի հաջի Աւետիս աղան¹⁰⁾ սեղան իտու
միաբանութեան: Քառասուն վեղարաւոր կէր
էն ժամանակ, մըկայ եօթ, ութ հատ են, պակ-
սեր են... Ո՛վ սուրբ, մաքրակրօն Գէորգ ճըգ-
նաւոր, ես որ գիտեմ՝ մըկայ հոգիդ եղինջի
(7-րդ) երկինքն ի, Ամենակալ Աստուծոյ Աթոռի
մօտն ի... Միտդ կուգայ, մուղսի, ինչ պետ
պետ (խոշոր) քարեր կըթալէինք ծով՝ տաշեղի
պէս... Մե՛ծ է զօրութիւն Քրիստոսի... Ա-
ֆանդի, հրամանքդ Գէորգ ճգնաւորի անուն
լսած ես...

— Լսած եմ, բայց քիչ բան գիտեմ նրա մա-
սին, — պատասխանեցի ես:

— Մուղսի, քիչ թարիֆ արա՝ (պատմի՛ր) է-
ֆէնդուլն, թո՛ղ ճանչնայ էտա մեր հրեշտակին,
— դարձաւ նա մուղսի Կարապետին ու խոթեց
բերան Մեկըն վարժապետի մատուցած նար-
գիլէի կոթը:

— Հատ զարմանալի՝ սուրբ էր Գէորգ ճըգ-

¹⁰⁾ Տե՛ս Հին սերունդ՝ վէպիկս:

նաւորը, — սկսեց ծանր ծանր՝ մուղսի Կարապետը — Լմայ կղզին առաջ խոշոր քարերով լեցուն էր։ Մըկայ կըտեսնես արտ կայ ինե (մէջը)՝ պախեղ (րոստան) կայ, առաջ էտպէս չէր . . . Այնպիսի քարեր կային էնտեղ, որ երեք մարդ չէին կանայ տեղախան անել։ Գէորգ ճգնաւորը տաշեղի պէս կ'առնէր էտա քարեր, կըթալէր (կընետէր) ծով, Երբ անապատ ուխտաւոր երթար, չէր թողնէր որ պարապ մնան. «Որդի՛, կ'ասէր, էսա քարն ան, թալ ծով» ու նշանց կըտար մէկ քար, որ թորայ թէ տասը մարդ կանային ծովը թալել — «Հայր սուրբ, կ'ասէի, ոտացդ հողն եմ, ամմայ (բայց) ես ե՞րբ կանամ էսա քար տեղախան անել»։ — «Ա՛ռ, որդի, Աստուած եարդըմ (օգնութիւն) կ'անէ», — կ'ասէր. և ի՞նչ կասես, աֆանդի՛, տաշեղի մը նման կ'առնէի էնա քար ու ծով կընետէի . . .

— Զարմանալի՛, զարմանալի՛ սուրբ էր լուսահոգին, — մէջ մտաւ նորէն մուղսի Մանուկը, նարգիլէի ահագին ծուխը հանելով բերնէն — շաբաթներով ծով կըբռնէր, բայց մարդ որ իրիշկէր (նայէր) ինոր լոս երես, եա հետը խաբար տար, — հի՛շ չէր կանայ հասկանալ, թէ էտա մարդ նա՛ անթութութիւն ունի, նա՛ բան, Հաց կերած գետին էլ օրը մէկ դիր կ'ուտէր, Առաւօտ կանուխ կ'երթար մաղարէք (քարայր) ու օրնիրուն կըմնար էն տեղեր անթի։ Նոր իրիկուն կուգար մառնապետին կըհարցուցէր

թէ «Որդի՛, հի՛շ բան մնացե՞ր է, որ ուտեմ»։ Մառնապետն էլ եա կտոր մը թանապուր, եա մածուն, եա ցամաք հաց մը կուտար որ ուտէր։ Ինոր խուց եաթաղ — մաթաղ (անկողին) չըկէր, մէկ փոստէն (մորթի) զատ հի՛շ բան չէկէր։ Գիշերը չէր հանուէր պառկելու, ճրագ կըվառէր, կ'ուլէր, կ'աղաշխարէր, Սաղմոս կ'ասէր . . . Թէ որ քնանալ ուզէր՝ առանց շորն հանելու կըկծկուէր վեր ուր փոստին։ Բազի (երբեմն) կըպատահէր ժամուց կըտային, աջահամբոյր կըտային ինոր, նա հի՛շ ձեռքը չէր առնէր էտա փարան. «դի՛ր, որդի՛, էսա փոստի տակ՝ կ'ասէր, եա՛՛ «դի՛ր էնա պատխան (պատուհան)», կ'ասէր, Թէ որ աղքատ մը մտնէր ինոր խուց, «էսա փոստի տակ փարայ կայ, հան, տա՛ր» կ'ասէր, եա՛՛ «էնա պատխան մէկ հատ իրիշկի՛, թէ Տէրն յաջողի փարայ գտնաս, ան քե՛ս կ'ասէր . . . Զարմանալի՛ արտուէնք ունէր լուսահոգին. ջուրն ինոր աչքերէն քեահրէզի պէս (աղբիւր) կըչռար, Բազի խոստովանանք կ'անէի ինոր մօտ. աման, աֆանդի՛ . . . ի՛նչեկուց կուց արուն կուլէր . . . «Հայր սուրբ, կ'ասէի, ղուրբան էլնեմ էտա սուրբ ոտացդ, ես տեղքերս կ'ասեմ, դու ի՞նչու կուլաս», — «Որդի՛, կ'ասէր, ես որ էսքանդար կըզղջամ մեղացդ համար, դու ի՞նչիս պիտ'որ անես» — կ'ասէր ու կուլէր լուսահոգին սաւայ աղու. (ծծկեր) պէս . . .

— Լուսահոգին Վանքի՞ էր, — հարցուցի ես ծերունիներին։

Մուղսի Մանուկի բերնում նարգիլէի կոթ կար, ուստի մուղսի Վարապետն յանձն արեց պատասխան տալ ինձ։

— 2է, աֆանդի՛, — ասաց նա — Աստապատցի էր, Աջամստանայ (Պարսկաստան) էր, Տղայ ժամանակ եկած էր անապատ, մոնթ էր դարձեւ։ Վասն գետի գետի մեր քաղաք կուգար, բայց երբ վարդապետ կ'էլնի, կ'ելնէ մէկ հատ ուխտ կ'երթայ սուրբ Երուսաղէմ։ Էն ժամանակ 40 տարեկան կ'էլնի, Սորայ (յետոյ), երբ կըվերադառնայ անապատ, աշխարհից ձեռք կըքաշի, կ'ասի որ մինչև մահ էլ կ'զգիէն դուրս պիտի չ'ելնեմ, Եւ աղորթ որ էնպէս արաց. հարիւր տարեկան էր լուսահոգին, որ առ Աստուած փոխեցաւ և վաթսուներեք տարի անապատէն ոտը դուրս դրած չէր...

Տիրեց մի փոքր լռութիւն։

— Քե մեռնեմ, Մելքոն վարժապետ, — դարձաւ մուղսի Մանուկը դէպի նա — մէկ հատ էսա թամբաքին թաղացուր, տուր մուղսուն, թո՛ղ խմէ (քաշէ)։

Հրամանը կատարուեցաւ և նարգիլէ խմելու կարգն եկաւ մուղսի Վարապետին, ես կպցնում էի իրարու վրայ իմ սիգարաս, Միրանն արդէն վերջացել էր։

— Մուղսի Վարապետ, — հարցուցի ես — կ'ա-

սեն թէ նարգիլէ խմելը աւելի օգուտ է մարդուն, ճի՞շդ է։

— Նա մի բանաստեղծական հայեացք ձգեց վրաս ու խնդաց, գլուխը շարժելով։

— Գիտե՛ս, էֆէնդի, — ասաց նա մի ըոպէից յետոյ՝ ճիշտ աչքերիս նայելով — մեր թաղ փիս տաճիկ մը կ'էր, հաջի Բաքիր կ'ասէին, Էս թուրքը մէկ երեսուն տարուան խօսք է, Ես բնայ խօսքը մէկ երեսուն տարուան խօսք է, Ես բնայ (որմնագիր) ի, ինոնց իգին (այգի) կըբանէի¹¹⁾, Մէկօր ինոր տուն Ալի-բէյ անունով մուսաֆիր (հիւր) մը եկաւ, որ նարգիլէ շատ կըխմէր, Մէկ օր էդ երկուքը իգին նստած՝ խաբար կըտային, ես էլ քովէն ականջ կ'անէի, — «Բէյ, — հարցուց հաջի Բաքիրը — աջարայ (արդեօք) էտա նարգիլէն մարդուս բահածութեն (հանգստութիւն) կուտայ, ջանին փայդա (օգուտ) կ'անի՞»։ — «Հրաման քե, — ասաց խնդալով Ալի բէյը — հրաման քե, Էսա նարգիլէն երեք մեծ մարիֆաթ ունի, մէկ որ՝ անոր խմողի տուն գող չի մտներ, երկրորդ՝ անոր խմողին շները հի՛չ չեն դիպներ, երրորդ՝ անոր ծամեր հի՛չ չեն սիպուկներ...»։

— Ի՞նչպէս, — բացականչեցի ես զարմանօք։

— Համբերի՛ր, ասեմ։ Ալի բէյն ասաց թէ «Գողն անոր համար չի մտներ իր տուն, որ

¹¹⁾ Իսկապէս Վանայ լեզուով այս անցիակ զերբայն ներք սոսկ լիով պէտք է վերջանան, Էս կըբանէի կուտի և այլն։

նա օր ու գիշեր հազ կունենայ... Շները ա-
նոր համար փնաս չեն տար ինոր, որ նա ա-
ռանց փետի մանգալ չի կանայ... Վերջապէս
ինոր ծամեր չեն սիպտըկեր, չենքի (որովհետեւ)
հալա չըծերացած՝ դերեղման կըմտնի... Կաս-
կացար, էֆէնդի...

Ես հիացայ ծերունու այդ հետաքրքիր պատ-
մութեան վրայ:

— Հաջի աղայ, — դիմեցի ես նրան — արդեօք
չիգարան (պապիրոս) էլ փնաս կըտայ մարդուն:

Նա նայեց վրաս իբրեւ մի աղայի վրայ:

— Ես հրամանոցդ մի պատմութիւն անեմ, —
վրայ բերաւ նա — յիսուն տարի առաջ, Սուլթան
Մաջիդի ժամանակ ես Ստամբուլն էի: Էնտեղ
Շատախցու մը ուստ եկայ, որ նոր էր թիւր-
քերէն սովորել: — Ծօ՞, աղայ — հարցուցի ինոր —
ասա խեղճ (տեսնե՞նք) իշուն ի՞նչ կ'ասեն տաճ-
կեմար: — «Էշակ»: ասաց նա: — «Աղէ՛կ, ասի,
հապա քուռկուն ի՞նչ կ'ասեն»: «Գեօյ էն էլ
որ մեծնայ՝ կ'էլնի էշակ»: պատասխանեց...

Հասկացայ ծերունու կծու քննադատութիւնն
ու խնդացի:

— Լաւ չէք աներ, — դարձաւ նա ինձ փոքր
ինչ յետոյ — Լաւ չէք աներ, որ մկավան ջա-
հիլներդ եղբանդար ծուխ կըխմէք... Ափսոս
է ձեր ջիգեար, Բալքի ասէք: Թէ ի՞նչու մենք
իսթեարներս (ծերունիներ) նարգիլէ կըխմենք:
— Մեր բանն ուրիշ է, մեր ժամանակն անցեր

է, իսթարցեր ենք... նարգիլէն ու արաղը
մեր ծերութեան գաւաղանն է...

Տիրեց կարճ լուռութիւն:

— Կ'ասեն թէ Գէորգ ճգնաւորը ծովի վրայ
էլ կան կ'ուգայ եղեր (կանգալ = մանգալ), — մեջ
մտաւ պ. Մելքոնը:

— Կ'ասեն, ջանըմ... շատ բան կ'ասեն, —
պատասխանեց մուղսի Մանուկը — ամայ (բայց)
մեղայ Աստուծոյ, մենք մեր աչքով չենք տե-
սեր էտա բաներ, Կ'ասեն թէ լուսահոգին փի-
լոնը կըփռէր վեր ծովու ու կըփռար վեր ջրին...
Կ'ասեն, շատ բան կ'ասեն, ամայ մենք չենք
տեսեր, Կ'ասեն թէ մէկ օր Ալջաւազայ (Արծկէ)
կողմեր քրդեր կըտեսնան, որ վարդապետ մը
ծովը կընետուի ու կերթայ՝ նստած ջրի երեսին՝
դեխ անապատ... Կ'ասեն թէ սօրայ (յետոյ)
էտա քրդեր ծովի ափին ինոր սոյերը կըգտնան,
կըբերեն Լմա Վըրխան¹²⁾... Կ'ասեն, շատ
բան կ'ասեն, Կ'ասեն թէ, երբ ուրիշ երկեր
ճգնաւոր մը մեռնէր, մեր լուսահոգի հայր սուր-
բը ս. Հոգու շնորհիւ կ'իմանար էտա բան ու
գաղտուկ կ'երթար ինոր թաղման... Վո՞վ
գիտէ, ջանըմ, շատ բան կ'ասեն... Ամայ
ինչ որ մենք դամիւն (քիչ առաջ) թարիֆ ա-

¹²⁾ Վըրխան և Վըրխ — տուն: Են կըչուում Բիշուկեւաց
ծովի 3 կղզիներէ գլխացը գտնուող (ցամաքի վրայ)
վանական շինութիւնները իրենց նաւահանգիստներով:

րիւնք, բիթիւնն էլ մեր աչքով տեսած ենք. Սկուն չի, մուղսի. . .

— Սկուն ի, ջանքմ, սկուն ի, — հաստատեց մուղսի Կարապետը — մեր տեսած բաներն են, վո՞վ կանայ ասել թէ «չէ»:

Պէտք է ասած, որ ծերունիների պատմութիւնը մի հեքիաթ չէր: Այդ նիւթերը ես քաղել եմ նոյնպէս քանի մի տասնեակ հին ականատեսներից: Գէորգ Ճգնաւորը մի պատմական մարդ էր, ինչպէս նաև պատմական էր նրա Լիմ կղզուց ամբողջ վաթսուց տարի ցամաք չ'եղնելը: Նա դասուած է այսօր, մինչև իսկ Վասպուրականի շատ հեռաւոր անկիւններում, ի շարս ամենամաքուր սրբոց, եւ գիւղացիք յատուկ ուխտ են գնում նրա շիրմին, որ զտեղուած է Լիմ կղզու մատուան մը մէջ: Նա մեռած է մօտ 50 տարի առաջ:

Խրիմեան Հայրիկը հաղորդում է նոյնպէս քանի մի գծեր այդ սրբի կեանքից իր «Հրաւիրակ Արարատեան»-ում:

Գէորգ Ճգնաւորի մահուան մասին մուղսի Կարապետը աւելցուց նաև հեկեալը:

— Հոգին աւանդելու ժամանակ լուսահոգին կը յայտնէ միաբաններաց, որ դուրսը իմաց չըտան առ ժամանակ ոչ ոքի՝ իր մահուան մասին, որպէս զի Վանցիք կամ գիւղացիք նեղութիւն չըքաշեն գալու նրա թաղման, Բայց

միւս օր ամենքն իմացան էդ բօթն ու հազարաւոր մարդիկ լեցուեցան «գրսի-տուն»: Ամա զարմանալի են Աստուծոյ գործերը. աֆանդըմ, այնպիսի ֆրեթնայ մը (փոթորիկ) ընկաւ մէջ ծովին, որ ութ օր շարունակ կայեղ մը (նաւակ), գեամի մը (նաւ) չէր կանայ մտնել ջուր... Աստուած լսեց սուրբի աղաչանքը և նա թաղուեցաւ միմիայն իր ընկեր — միաբաններով:

Մութն արդէն կոխել էր և մենք հրաժեշտ տուինք տան տիրոջ:

— Ճիշտը խօսելով, շատ ուրախ եղայ ձեր այցելութենէն, — լսուեցաւ յետեւէս Մելքոն վարժապետի ձայնը:

**ԹԻՖԼԻՍԻՄ. ԽԻՏԻՔԷԼԻ ԳՐԱՊԱՃԱ-
ՌԱՆՈՅՈՒՄ ԾԱԹՐՈՒՄ ԵՆ.**

1. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ, լուսանկար
պատկերով (պատուած) . . . 40 Կ.
ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ (առանց պատ-
կերի) 25 Կ.
ձան. ծախս 10 Կ.
2. ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ
ՀԱՅՈՅ-ԿԵԱՆՔԻՅ. Գրքոյի Ա. 40 Կ.
ձան. ծախս 15 Կ.

Գառաւացի գրախաճառները գեղջ կօնենան,
եթէ գիմեն հեղինակին.

Тифлисъ, Ванская ул. домъ Апіанца.

1992

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0343304

